İkinci Bölüm

KAHVEHANELERİ ÖRGÜTLEME: DEVLETLEŞTİRME VE MODERNLEŞTİRME PROJESİ

1930'lara girilirken Türkiye'nin dışında ve içinde yaşanan bir dizi gelişme, tek-parti yönetiminin politikaları üzerinde etkili olmuştur. Dışarıda 1929 dünya ekonomik bunalımı yaşanmaktadır. Türkiye'de o ana kadar liberal ekonomik politikaların başarılı olmadığı görülmeye başlanmış; Lozan Antlaşması'nın gümrük duvarlarına ilişkin getirdiği kısıtlayıcı hükümlerin 1929'dan itibaren kalkmasının da etkisiyle, devletin öncü olduğu yeni arayışlara girilmiştir. 1930'da iyice artan toplumsal şikâyetleri bir merkezde toplamak arzusunun yanı sıra, bir dizi başka neden yeni bir partinin, SCF'nin kurulmasına yol açmıştır. Başarısızlıkla sona eren muhalefet deneyi, ardından gelen Menemen İsyanı, yöneticiler gözünde halkın yeterli olgunluğa erişmediğinin göstergeleri olarak algılanmıştır. Bu ortamda, 1931 CHF ve 1935 CHP kurultaylarında devlet-parti bütünleşmesine gidilecek düzenlemelere girişilmiş ve bu girişim fiilen 1935 Parti Kurultayı ve ardından gelen 1936'daki bir genelgeyle gerçekleştirilmiştir.[1] Kültürel modernleşmeyi gerçekleştirmek üzere ideolojik me-

[1] 1936 yılında CHP ile hükümet ve devlet hukuksal ve fiili anlamda birleştirildi. Bu dönüşüm ile "CHP, devlet aygıtı içinde tamamen eriyor ve partinin, zaten o zamana kadar da bir hayli kuşku götürür bağımsız varlığı ve örgütü", hukuken, fiilen ve "resmen" ortadan kaldırılıyordu. Böylece "devlet aygıtı, devlet bürokrasisi, CHP'yi teslim alıyor ve devlet katındaki üst düzey yönetici"lere partiyi yönetme ve düzenleme görevleri veriliyordu (Koçak, 1996:16-17; Uyar, 1999:78) CHP programında yer alan altı ilkenin 5 Şubat 1937 tarihinde Anayasa'ya girmesi, parti-devlet özdeşliğinin bir başka boyutunu göstermektedir. Bu çerçevede, Cumhuriyet rejiminin ilkeleri ile CHP'nin ilkeleri birbirinden ayrılmaz bir şekilde örtüşmektedir (Uyar, 1999:78).

Scanned by CamScanner

kânlar olarak Halkevleri kurulmuştur. 1933'te kabul edilen ilk Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı (BSYSP) 1934'te yürürlüğe girmiş ve süresi 1938'de bitmiştir. Mimarlık dahil, modernleşme girişimlerinden pek çok alan etkilenmiştir.

Bu bölüm, 1930-1945 arası yıllara damgasını vuran "modernleşme" ve "devletçilik" gibi iki önemli kavram çerçevesinde kahvehane mekânları örneğinde devlet-toplum ilişkilerini ele almaktadır. "Modernleşme"[2], devletin toplumu değiştirme, geliştirme, bir başka uygarlığa çağdaş Batı uygarlığına dönüştürme gibi bir anlamla yüklüyken, "devletçilik", dönemin aydınları arasında ve uygulamalarda ne olduğu konusunda üzerinde uzlaşı sağlanamayan kavramlardan birisi olmuştur. Devletçiliğe yüklenilen anlamlardaki uyuşmazlık, devletin özel girişim karşısındaki görevlerinin ne olması gerektiği konusundaki tartışmalarla ilgiliydi.[3] Ancak, bu kitabın, bunları ortaya koymak gibi amacı yoktur, üstelik modernleşme ve devletçilik üzerine önemli çalışmalar bulunmaktadır. "Modernleşme" ve "devletçilik", bu bölümde, kahvehaneleri ilgilendiren boyutlarıyla incelenmektedir. Modernleşme ve devletçilik üzerine olan tartışmaların ve uygulamaların kahvehane mekânına yansıyıp yansımadığı, yansıdıysa nasıl yansıdığı sergilenmeye çalışılmaktadır. 1929 dün-

---

[2] Türkiye'nin modernleşmesi üzerine çok sayıda kaynak vardır. Bkz. Karpat (1973), Ortaylı (1983), Kongar (1995), Köker (1990), Mardin (2002). Genellikle paylaşılan görüş, Türkiye'de modernleşmenin Tanzimat'la başladığıdır (Karpat, 1973:41-2; Ortaylı, 1982:20; Başar, 1981; Avcıoğlu, 1998:224). Karpat'a göre modernleşme, 19. yy'da daha önceki yapısal değişikliklerin sonucundaki adımlardan biriydi. Modernleşme olarak anılan bu gelişmenin diğerlerinden farkı merkezileşmenin ortaya çıkışı, çok işlevli hükümetin ortaya çıkışı ve onun sonucunda yaratılan bir dizi toplumsal grupların ortaya çıkışıdır. II. Mahmut'un giriştiği reformlar, aydın bir padişahın zamanın en gelişmiş medeniyeti olan batının fikirlerini ve kurumlarını ödünç almak zorunda kalma şeklinde, "modernleşme" olarak övülmüştü. Gerçekte, bu reformlara işlenen özel işlevler incelense, bu önlemlerin en iyi ihtimalle sultanın, *etkili merkezi denetim ihtiyacı*, gelişmiş medeniyeti körü körüne taklit etmesinden ziyade, yeni düzenleyici sistem için yükselen ticari ve tarımla ilgili sınıfların talepleri fark edilebilirdi (1973: 42-3).

[3] Ancak gerek yöneticilerin, gerekse aydınların büyük kısmında devletçilik, "devlet kapitalizmi" biçiminde anlaşılmaktaydı. Tunçay'ın da vurguladığı üzere Türkiye Cumhuriyeti'nde başından beri izlenen ekonomik gelişme modeli "özel girişim" yanlısı olmuş, çeşitli arayış ve yönelmeler, bu çerçevenin dışına çıkmamıştır. Uzmanların genel kanısı, 1929'a kadar liberal bir çizgide yüründüğü, sonra daha çok himayeciliğe başvurulduğu, 1932'den itibaren ise devlet kapitalizmine yönelme anlamında "devletçilik"te karar kılındığı yolundadır. Kuşkusuz böyle bir karar kılmada, 1929 ekonomik bunalımın etkisine, azalan yatırımlarının eklenmesinin payı vardı (1992:185-6). Şevket Süreyya Aydemir ise, siyasal iktidarın programına ve anayasaya rağmen, Türkiye'nin "hiçbir zaman devletçi" olmadığını savunur (1995:451).

Scanned by CamScanner

ya ekonomik bunalımı ve yaşanan SCF deneyinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından 1931 parti programına giren devletçilik ilkesinin kahvehanelere genişletilmesi için bir mücadele olmuş muydu? Batılı ülkeler gibi olma çabası biçiminde tanımlanabilecek modernleşme projesinin, kahvehaneleri modern kurumlar haline getirmeye uzanan boyutları bulunmakta mıydı? Kısaca, bu bölümde, siyasal iktidarın kahvehaneleri örgütleme girişimlerinin olup olmadığı, olduysa nasıl ve ne şekilde olduğu devletçilik ve modernleşme bağlamında incelenmektedir.

A. "Asri Kahvehaneler"

1. *Kahvehanelerin Modernleştirilmesi Tartışmaları*

Gerçekte kahvehanelerin modernleştirilmesinin kökleri, Kırım Savaşı'na hatta Tanzimat'a kadar gitmektedir. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da Pera ve Galata'da açılan ilk modern kahvehaneler, Osmanlı'dan Avrupa'ya geçen kahvehane geleneğinin Osmanlı tarafından işlenmiş halde alınması anlamına gelmekteydi. Kırım Savaşı sırasında müttefik askerlerin İstanbul'u yoğun olarak kullanmaya başlamalarının modern kahvehanelerin kurulmasında belirli bir rolü vardı (Georgeon, 1999:65). Mahalle kahvehaneleri ise, mahallelik bağlarının üretilmesinde işlev görmekteydi. Büyük şehirlerde gündüzleri pek işlek olmayan mahalle kahvehanelerinde mahalleli genç ve yaşlılar güncel konular hakkında sohbet etmekteydi. Mahalle kahvehanelerinin vazgeçilmez ürünleri arasında Karagöz ve meddah bulunmaktaydı (Levend, 1965:14). Ne ki, birinci bölümde vurgulandığı gibi, Tanzimat sonrası aydınlar arasında, mahalle kahvehaneleri, mahalli düzeyde bile birer kulüp olarak algılanmadı. Mehmet Akif örneğinde olduğu gibi, Batı kahvehanelerine hayranlık sergilendi. Ahmet Mithat'ın bir hikâyesinin kahramanı olan Sururi'nin, Beyoğlu'nda *Cafe Courannet*'de otururken söyledikleri, yüzeysel, gösterişçi Batılılaşma anlayışına sahip üst sınıfların, kahvehaneler üzerinden modernlik ve geleneksellik arasında kurdukları karşıtlıkları ve Batı kahvehanelerine yönelik hayranlıklarını temsil etmektedir:

> Efendim, hayat diye buna derler. Mesela yemekten sonra bir kahve içeceksiniz. Şimdi gidip de tütün dumanından ocak bacası

Scanned by CamScanner

halini bulmuş kahve ocağı yanında yanan bir kör kandil ile tavana asılmış bulunan pis mundar bir lambanın tenvirinden aciz bulunmuş olduğu o bizim eski kahvehanelerde enfiyeli herifin elinden kahve alarak ve afyon tiryakilerinin öksürüklerini dinleyerek içmekte ne zevk olabilir? Bak işte bu da bir kahvehane! Şu tarafta on tane peri peyker Alman kızları çalgı çalıyorlar. Birkaç tane afeti cihan Fransız işvebazları şarkı çağırıyorlar. Koca salon kırk elli gaz ile tenvir edilmiş. Hizmetçi diye çağırdığın zat herkesin nazarı rağbetini kazanabilecek bir mahbubedir. Ne de şekerhanendelerle gelir, emre intizar eder. Bir kahve istedin mi, şekeri başka, kahvesi başka, fincanı tabağı temiz, güzel bir tepsiye yerleştirilmiş, bir şişe suyu, bir su kadehi beraber, hâsılı her ciheti iştihayı tahrik edecek surette gelir. Vereceğin topu topu altmış para! (Özön, t.y.: 232-233).

Gerçekten de Beyoğlu'nda 1880'den sonra sayıları artan kahvehaneler, Batı örnek alınarak son derece özenli düzenlenmişti. Garson kızların hizmet ettiği bu mekânlarda canlı batı müzikleri dinlenirken, dondurma, pasta yenilir, limonata ve başka içkiler içilir; piket, briç ve tavla gibi oyunlar oynanırdı. Müşteriler aydın tabakadan gelmekteydi. Beyoğlu kahvehaneleri Şinasi, Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Ahmet Rasim gibi sanatçılar ve pek çok Jöntürk için vazgeçilmez mekânlardı. Hatta bu kahvehaneler Türk edebiyatına da girmişti (Birsel, 1981; Aydoğan, 1997:106).

Kahvehanelerin modernleştirilmesinin bir proje olarak geçmişi ise Ulusal Mücadele yıllarına gider. Ulusal Mücadele sırasında Kazım Karabekir'in ortaya attığı projeye göre kahvehaneler bedensel ve zihinsel sağlık açısından tehlikeli yerlerdi. Bu nedenle onlar "ıslah olunacak en mühim" mekânlar arasındaydı. Hükümet bir yönetmelik hazırlayarak, kahvehanelerin büyüklüğünü, içlerinin dekorlarını ve temizliğini bir kurala bağlamalıydı. Diğer yandan, herkese kahvehane yapmak yetkisi verilmemeli, bunları belediyeler "fenni" bir şekilde inşa etmeliydi (1990:24).

Cumhuriyetin ilk yıllarında ise, bazı aydınlar arasında, Tanzimat döneminden sonra başlayan Avrupa, özellikle Viyana kahvehanelerine yönelik hayranlığın devam ettiği görülmektedir. 1930'dan başlayarak bu konuda basına yansıyan tartışmalar vardır. Örneğin, 1930 yılının Eylül ayında "Kadıköy'de Aile Kahvehanelerine İhtiyacımız Vardır" başlıklı imzasız bir yorum yazısında şöyle denilmekteydi:

Scanned by CamScanner

> Viyana'nın hususiyetlerinden biri de mahalle kahveleridir. Bizde mahalle kahvesi denince, bir sürü ihtiyarın ve işsiz güçsüz delikanlının pis tahta peykelerde bağdaş kurup altmış altı oynadıkları berbat bir kulübe gözümüzün önüne gelir.
> Halbuki Viyana'da mahalle kahveleri, kadınlı erkekli bütün mahalle halkının bilhassa geceleri toplandıkları bir nevi aile kulübüdür.
> Kadınlar oraya işleriyle gelirler, erkekler siyasetten bahsederler. Günün işlerini konuşurlar, kadınlı erkekli aile oyunları oynanır. Velhasıl Viyana'nın mahalle kahveleri, bütün bir mahalle halkını kadınlı erkekli, gençli ihtiyarlı bir araya toplayan, onlara günün yorgunluğundan sonra hoşça, temiz bir vakit geçirten müesseselerdir.
> Bizde şehirlilerin Viyana'daki "aile mahalle kahveleri"ne benzer kahvelere ihtiyaçları vardır. Kadıköylülerin bu işte ön ayak olmaları icap ediyor (*SP*, 22.09.1930).

Tanzimat dönemindeki geleneksel kahvehane-modern kahvehane karşıtlığının, mahalle kahvehaneleri ile Avrupa'daki örneklerine benzeyen kıraathaneler arasında kurulduğu hatırlanırsa, bu sefer istenilen şey, kadınların kahvehanelerde yer alması, kahvehanelerin birer kulüp biçimini almasıydı. Mahalle kahvehaneleri ile Viyana kahvehaneleri arasında kurulan bir başka karşıtlık ise siyasi konuşmaların yapılıp yapılmaması biçiminde kurulmuştur, ki Osmanlı döneminden beri kahvehaneler üzerindeki denetim nedenlerinden en önemlilerinden birisinin bu olduğu hatırlanırsa, bu karşılaştırmanın tartışmalı olduğu görülebilir.

Kahvehanelerle ilgili düzenlemelere ilişkin haber ve yorumlar 1931 yılının ilk aylarında da sürdü. Menemen ayaklanmasından hemen sonra yoğunlaşan tartışmaları dillendiren Seyyah imzalı bir köşe yazısında belirtildiğine göre, kahvehane mekânı "illet" olarak nitelenmiş, bu "illet"den Türkiye'nin asırlardır "çektiği" savunulmuştu. Yazıdaki vurguya göre, Türkiye'nin yapması gereken "kahve illetine bir ilaç bulmak"tı. Türk Ocakları'nın kahvehanelere gelenleri kendilerine çekme çabaları, belediyelerin kahvehaneleri kullananların sayısını azaltmak için kulüpler açmaları, ilk akla gelebilecek girişimler arasındaydı. Bununla birlikte, bunlar yeterli değildi. Daha kalıcı olumsuz etkilerini göstermeden önce kahvehanelere karşı köklü önlemler alınmalı, bu mekânlar "yenmeye" çalışılmalıydı (*Vakit*, 14.1.1931).

Yazıdan bir ay sonra, alınacak önlemlerin niteliği ortaya çıktı.

Scanned by CamScanner

Menemen Ayaklanması'ndan sonraki gergin ortamda tartışılma yoğunluğu arttığı gözlenen kahvehanelere yönelik eleştiriler, 3 Şubat 1931 tarihli "Kahve ve Kulüp" yazısıyla "kahvehanelere çeki düzen verme", "kahvehaneleri asrileştirme" boyutuyla tartışmalara girmeye başladı (*SP*). Kahvehanelerin fazlalığı, diğer ülkelerdeki örneklerine göre geriliği eleştiri konusu oldu. İleri sürülen görüşe bu mekânlar "halk yığınlarının" bedensel faaliyetlerinin işlerliğini kaybettiren dedikodu ve kumar üretim merkezleriydi:

> Küçük kumar ihtiraslarına karışan adi mahalle ve sokak dedikodularının sarı benizlerde yaptığı çirkin sinir kırışıklıkları ve bu manzara karşısında yumruklarını sıkan münekkitlerin haykırışı:
> "Halk bu kahvelerde sıhhatini, vaktini ve parasını tüketiyor. Halk zehirleniyor. Halk tereddi ediyor (yozlaşıyor). Halk beynini ve ciğerini kaybediyor. Halk her gün biraz intihar ediyor. Hele hele yeni nesiller..." (*SP*, 3.2.1931).

İleri sürülen görüşe göre Batıdaki kulüpler ve kahvehaneler ile Türkiye'deki kahvehaneler arasındaki farklılık ekonomik gelişmişlik düzeyiyle ilişkiliydi. Türkiye'dekiler, Batıdaki örneklerinden geri kalmıştı. Batı kahvehaneleri "birçok fikir hareketinin" doğmasına yol açarken; Türkiye'dekiler kumar ve dedikodu yatakları haline gelmişti. Yapılması gereken "bilardo masalarının üstünden beyaz yuvarlakları kaldırıp yerlerine gazete ve mecmua, hatta kitap koyarak kahvehaneleri topluma yararlı mekânlar haline getirmekti" (*SP*, 3.2.1931).

Bu tartışmaların yapıldığı 1931 yılının Şubat ayı içerisinde siyasal iktidar, Kahveciler ve Kıraathaneciler Cemiyeti'yle daha yakından ilgilenmeye başladı. *SP*'ye (18.2.1931) "Esnaf cemiyetlerine yeni bir düzen verilmeye çalışıyor" şeklinde yansıyan habere göre, Kahveciler ve Kıraathaneciler Cemiyeti başkanı, "Halk Fırkası teşkilat heyeti bizimle alakadar olarak cemiyetlerimize daha iyi bir düzen vermeye çalışıyor" demekteydi. Cemiyet, 1 Mart 1931 tarihine gelindiğinde, kahvehanelere oyun kâğıtları, şeker, kahve, çay ve garsonları daha ucuza temin etmeşine yönelik girişimler yapacağını bildirecekti (*SP*, 1.3.1931).

Türkiye ve Avrupa kahvehaneleri arasında karşılaştırma sadece gazetelerde değil, dergilerde de yapıldı. Orhan Seyfi (Orhon) (1933: 1) geleceğin, mahalle kahvehanelerinde değil kulüplerde olduğunu savundu. 1934'te Adana Halkevi dergisi *Kırkpınar*'da yazan Reşat

Scanned by CamScanner

Sadi (1934:9) ise, Avrupa'daki kahvehanelerde pazar günleri dışında çok az kişinin bulunduğunu, onların da dedikodu yapmak için değil herhangi bir iş hakkında görüşmek üzere bir araya geldiklerini ve kahvehanelerin gece yarısından sonra boşaltıldığını, "zaman öldürmek" için kullanılmadığını söylüyor, bütün bu özelliklerin Avrupa'daki kahvehaneleri Türkiye'deki örneklerinden üstün yaptığına inanıyordu. Yazarın görüşü, Türkiye'deki kahvehanelerin aile yaşamına zarar verirken, Avrupa'dakilerin onu koruduğu yönündeydi. Bu nedenle Türkiye'deki kahvehanelere "çeki düzen verilmeli", onların "sayıları azaltılmalıydı." Reşat Sadi bununla kalmadı, kahvehaneleri "*Cemiyetin Yarası*" olarak ilan etti. Sadi'yi böyle bir nitelemeye götüren nedenler ise üçe ayrılmaktaydı. Bunlardan ilki "cemiyetin temeli olan aile" kurumunu "fena halde sarsan amillerden birisi"nin kahvehaneler olmasıydı. Erkeğin gece geç saatlere kadar kahvehanelerde oyun oynaması, evde karısını ve çocuğunu ihmal etmesi, ailenin "sükun ve rahatını" bozmaktaydı. Kahvehanenin toplum için bir "yara olması"nın ikinci nedeni kahvehanelerin dedikodu yerleri olmasıydı. Kahvehanelerin "birer tembel tekkesi" olduklarına yönelik tanım ise, kahvehane "şeyhleri" ve "müritlerinin" sabahtan akşama kadar oturmayı "bir ibadet telakki" etmesi benzetmesiyle yapılmıştı.

1934 ve 1935'te kahvehanelere yönelik eleştiriler ve şikâyetler sürdü. Sözgelimi, "Biga'da Kahve Sohbetleri" isimli yazıda kahvehanelerin fazlalılığı, biraz da alaylı bir dille ele alındı:

> Kasabamızda ne kadar kahvehane olduğunu tahmin ederseniz? Kırktan fazla. İki bin haneli bir kasaba için kırk kahve çok mu dediniz, geceleri kahveye çıkmak adetinin kökleştiğine bakılırsa kırk kahve az bile!!! (*SP*, 12.2.1935).

Adana'daki kahvehanelerin sayısı hakkında kullanılan ifadelerde de benzer söylem kullanıldı. Reşat Sadi, *Kırkpınar*'da bu konuda şunları söylemişti:

> Şehrimizde iki gazino, bir çalgılı kahve iki sinema ve yetmiş iki tane de büyüklü ufaklı kahvehane vardır. Adana'da yetmiş iki kahvehanenin bulunması ilk nazarda hiçbir mana ifade etmez, fakat bir parça üzerinde durulduğu vakit bu rakamın fecaati hemen kendini gösterir. Şehrimizin nüfusu seksen bin olduğuna ve bu miktarın hiç olmazsa kırk binini kadınlar ve çocuklar teşkil ettiğine göre vasati olarak iki yüz kırk kişiye bir kahvehane isabet ediyor (1934:9).

Scanned by CamScanner

Kahvehanelerin sayılarının fazla olduğunun şikâyet edildiği bu tür yazı ve haberlerden kısa bir süre sonra konu üzerinde İçişleri Bakanlığı ilk ciddi projeyi üretti.

2. *"Asri Kahvehaneler" Projesi*

1935 yılının hemen başlarında İçişleri Bakanlığı, kahvehaneleri Avrupa'daki örneklerine dönüştürme işine el attı. Bu konuda ilk haber, ilginç ve kanımca rastlantısal sayılmayacak bir tarihsel çakışmayla, Halkevlerinin kutlama yıldönümlerinin yaşandığı 21 Şubat 1935 tarihinde "Kahveler Asrileştirilecek", "Kahvehaneler Islah Edilecek" gibi başlıklarla duyuruldu (*Cumhuriyet, SP, Akşam, Ulus*). İçişleri Bakanlığı, ülkedeki kahvehanelerin durumu ve bunların Avrupa'daki örnekleriyle aralarındaki farkı göz önünde bulundurarak "bunlar için çok mühim bir karar vermişti" (*Cumhuriyet*, 21.2.1935). Belediyelere ve illere bildirilen bu karara göre, başta Ankara, İstanbul ve İzmir olmak üzere belediyeler kahvehanelerin "asrileşmesi için önayak olacaklardı." (*SP*, 21.2.1935). Bunu sağlamak için belediyeler birer "numune kahvehane" açacaklardı. Belediyeler, ayrıca, "mahalle kahvelerinin birleşerek asri birer toplantı yeri haline gelebilmeleri için" aracı rol üstleneceklerdi. *Cumhuriyet*'in haberi sunuşuna bakılırsa mahalle kahvehanelerinin birleştirilerek sayılarının azaltılması, 1935 itibariyle İstanbul'da 2500 kahvehanenin sahibince de olumlu karşılanmıştı:

> Bu haber alakadarlar arasında büyük bir sevinç uyandırmıştır. Bizde kahvehanelerin rolü ve mevkii her memlekettekinden başka olduğundan bu karar yalnız İstanbul'daki 2500 kahveciyi değil, hemen herkesi alakadar etmiştir (*Cumhuriyet*, 22.2.1935).

Proje, *SP*'ye "Kahvehanelerin Islahı Düşünülüyor" başlığıyla yansıdı. İçişleri Bakanlığı'nın kahvehanelerle ilgilendiği, büyük şehirlerde belediyeler tarafından "Avrupa kahvehanelerine benzer birer numune kahvehane" kurulacağı, "mahalle aralarındaki kahvehaneler"in birleştirilerek sayılarının azaltılacağı, oluşturulan büyük kahvehanelerin "daha temiz bir halde bulundurulacağı" haberde vurgulanmaktaydı (*SP*, 21.2.1935). *Akşam*'ın aynı tarihli sayısında da benzer bir başlık kullanıldı: "Kahvehaneler Islah Edilecek". Habere göre, İçişleri Bakanlığı Avrupa'daki örneklerine benzetilecek kahvehaneler için gerekli araştırmalara girişmişti. Kurulacak "numune kahvehaneler", belediyeler tarafından idare edilecek ve ma-

Scanned by CamScanner

halle kahvehanelerinin birleştirilmesiyle kahvehanelerin sayıları azaltılacaktı (*Akşam*, 21.2.1935).

Kahveciler Cemiyeti (KC) projeye olumlu bakmaktaydı. Fakat Başkan Cemal Bey, kenar semtlerdeki mahalle kahvehanelerinin birleştirilerek asri kahvehaneler kurulabileceğine inanmamaktaydı. Başkan'a göre, projenin gerçekleşebilmesi, belediyenin kuracağı "numune kahvelerini", mahalle kahvehaneleri sahiplerinin örnek almalarıyla olanaklıydı. Ne var ki, Cemal Bey'e göre, genelgenin yayınlandığı tarihte, İstanbul'da bulunan 2500 kahvehane arasında "iki masa ile dört sandalyeden" oluşan pek çok ufak mahalle kahvehanesi KC'ye bile üye değildi. Üye olmayan kahvehaneler ise denetim dışındaydı. Bu nedenle, pek çok mahalle kahvehanesinin yukarıdan bir emirle Batıdaki "asri" örneklerine benzemesini beklemek olanaksızdı. Belediyeler, önce "numune kahvehaneler" üretmeli, mahalle kahvehaneleri, bu örneklere bakarak kendilerine "yavaş yavaş çeki düzen" vermeliydi. Cemal Beye göre, son yıllarda bu alanda bir gelişim gözlenmeye başlanmıştı bile (*Ulus*, 24.2.1935).

Dolayısıyla, örnek kahvehaneler konusunda İçişleri Bakanlığı ile aynı görüşü paylaşan KC, uygulama noktasında Bakanlık'tan ayrılıyordu. Cemiyet'e göre mahalle kahvehanelerinin birleştirilerek Avrupa'daki gibi "asri kahvehaneler" oluşturulmasına olanak yoktu.

İçişleri Bakanlığı'nın "kahvehanelerin asrileştirilmesi"yle ilgili projesine göre oluşturulması düşünülen örnek kahvehanelerin özellikleri ayrıntısıyla açıklanmıştı. Buna göre kahvehanelerde *radyo bulundurulacak*, kahvehanelerin bir köşesine *kütüphaneler* kurulacaktı. Kahvehaneler, yapılan etkinliklere göre bölümlenecekti. Buna göre yapılacak örnek kahvehanelerde, "sigara içmek", "oyun oynamak", "gazete okumak", "istirahat etmek" gibi etkinlikler için ayrı salonlar bulunacaktı. Fakat kahvehanelerin büyük çoğunluğunun küçük sermayedarların sahip olduğu mahalle kahvehaneleri tipinde olması bu projenin önünde en büyük engellerden birisiydi. Konuyla ilgili olarak büyük şehirlerin belediyeleri gerekli incelemeleri yapmak üzere görevlendirilmişti (*Ulus*, 24.2.1935).

Mart ayında "numune kahvehaneler" yaratılması ve bunların ülkenin her yanına yayılmak isteği tekrar vurgulandı. Örnek kahvehanelerin yapılacağı ilk şehir, alınan karara göre, kahvehane sayısı ve ilk kahvehanenin kurulmasından başlayarak önemli mücadelelere sahne olan İstanbul'du. Bu konuda "Asri Kahve, Şehrimizde Beş Numune Kahvehanesi Açılıyor" haberinde şunlar söylenmekteydi:

Scanned by CamScanner

Şehrimizde asri kahvehaneler açmak için bazı teşebbüsler yapılmaktadır. Bu arada Ticaret Odası esnaf cemiyetleri müdürlüğünde, kahveciler cemiyeti mümessillerinin iştiraki ile bir toplantı yapılmış ve bu mesele görüşülmüştür.
Öğrendiğimize göre, şimdilik İstanbul'un beş semtinde numune kahvehaneler açılacaktır. Kahveciler cemiyeti bu iş üzerinde şimdiden tetkikata başlamıştır. Cemiyetin reisi Bay Celal dün kendisiyle görüşen bir muhabirimize demiştir ki:
– Cemiyetimiz asri kahvehaneler açmak kararındadır. Bunun için esnafımızı teşvik etmeden evvel numune kahveleri kuracağız. Fakat bu kahvelerin ne şekilde olması lazım geldiğini henüz bilmiyoruz. Tedkikat yaparak bazı ana şartlar tespit edeceğiz. Mesela kahvehanelerin geniş ve havadar mahallerde tesis edilmesi, içerisinde halk için bir kütüphane bulunması, oyun yerlerinin tefrik edilmesi, radyo ve diğer ihtiyaçların temini gibi noktalar bu şeraitin en mühimlerini teşkil edecektir (*SP*, 26.3.1935).

"Asri kahvehaneler" projesi öncelikle Ankara, İstanbul, İzmir şehirlerinde örnek kahvehaneler yaratılmasını kapsamakla birlikte, yerel gazetelerdeki haberler, bazı ilçe belediyelerinin bile bu tür bir girişime başladığını göstermektedir. *Bartın*'da "Kahveler Islah Edilecek" başlıklı bir haberde belirtildiğine göre, Belediye, kahvehaneler hakkında bir proje hazırlamaktadır. Girişimin esası, kahvehaneleri "ıslah etmek" ve "lüzum görülenleri kapatmaktır". Habere göre, kasabalarda bile sayıları oldukça fazla olan kahvehaneler, "tembelliğe ve kötülüğe birer yuva olmaktadır". Zabıta için de daima bir sorun olarak nitelenen kahvehanelerin bu özelliklerini göz önüne alan Bartın Belediyesi, mevcut kahvehaneleri "ıslah etmeyi" ve "ıslahı" olanaksız olanakları da kapatmayı kararlaştırmıştır. Kapatılması kararlaştırılan kahvehaneler, küçük olanlardır. Projede belirtildiğine göre, sadece halkın dinlenmesine elverişli, "medeni, sıhhi şartlara uygun, büyük gazino ve kıraathanelerin" kullanımlarına izin verilecektir (*Bartın*, 10.4.1935).

3. *"Asri Kahvehaneler" Projesi Üzerine Görüşler*

İçişleri Bakanlığı'nın, kahvehaneleri "ıslah etme" düşüncesinin açığa çıkmasından sonra basındaki köşe yazarları da konuya ilişkin görüşlerini yazmaya başladı. Bakanlığın kararını genellikle destekleyici bir tondaki bu görüşler, mahalle kahvehanelerine karşı genellikle olumsuz içerikteydi. "Öz Türkçe" adlı yorum köşesinin başlığı bile bu konuda yeterli tahmin yapmaya olanak vermektedir: "Kah-

Scanned by CamScanner

velerimizi Behemehal Azaltmalıyız" (*SP*, 22.2.1935). Yorumda, her büyük kentte, "yerliye, yabancıya, yüzümüz kızarmadan gösterebileceğimiz örnek gazinoların" İçişleri Bakanlığı tarafından açılmalarının tasarlandığı belirtilmektedir. Kahvehaneler, "yeni Türkiye'ye yaraşır yerler olmaktan" çıkmış, "birtakım işsizlerin, akşama kadar tavla, iskambil atmak ve boşuna çene çalmak için toplandıkları" yerler olmuştur. Bu yüzden yapılması gereken ilk şey, "sokak aralarına dağılan küçük kahve ocaklarına çeki-düzen vermek"tir. Kahvehane sayılarının azaltılmasını içeren "çeki-düzen verme"nin yöntemi ise, hükümetin müdahalesine gerek kalmadan kahvehane sayılarını, kahvehane sahiplerinin kendilerinin azaltması olarak dile getirilmiştir:

> Kahveciler, aralarında toplanarak bu işi kendileri yaparsa iyi ederler. Yirmi çürük çarık ve kötü kahve yerine, birkaç mahalle için bir tek kahve bırakmak, herkese yeter. Çünkü bu kadar çok kahveyi, halkın yarısı işsiz kalsa, yine geçindiremezler (*SP*, 22.2.1935).

İmzasız yayınlanan yukarıdaki yoruma göre, kahvehanelerin modernleştirilmesi projesine yüklenilen anlam, KC'nin görüşleriyle aynıdır. İçişleri Bakanlığı belediyelere modern kahvehaneler inşa ettirmeli, bunları gören mahalle kahvehanelerinin sahipleri gönüllü olarak kendi aralarında birleşip örnek kahvehanelere benzer kahvehaneler kurmalıdır. Böylece hem modern kahvehaneler oluşacak, hem de mahalle kahvehanelerinin sayıları azalacaktır.

Kahvehanelerin modernleştirilmesi projesine destek verenlerden Hikmet Feridun ise, konuya ilişkin yaptığı "Kahvehanelerin Islahı" başlıklı yorumunda, İçişleri Bakanlığı'nın kahvehanelerin modernleştirmesi kararını alkışladığını yazdı. Feridun'a göre kahvehanelerde "gürültü", "iskambil, tavla ve dedikodudan" başka bir şey yoktu. Kahvehanelerin "ıslah edilmesi" sayesinde bu mekânları kullananların bedensel ve zihinsel sağlığı korunabilecekti (*Akşam*, 22.3.1935). Feridun, bu yazısından dört ay sonra İstanbul'daki kahvehaneler üzerine yazdığı daha geniş çaplı bir incelemesinde, bir dereceye kadar konuya daha temkinli yaklaştı ve bu mekânlara yönelik projenin "gürültü, tavla, iskambil", "kahvehanelerde dilenciler, çiçekçiler" ve "diğer seyyar satıcıların" ticari etkinliklerinin önlenmesi gibi noktalara odaklanması gerektiğini savundu. Feridun, kahvehanelerin olumlu özelliklerini, bu mekânların haberleşme merkezleri olarak işlemesi olarak saydı. Buna göre, bazı kıraathanelerin tavanla-

Scanned by CamScanner

rında duvara asılı bir telin arasına sıkıştırılan mektuplar, doğrudan bu mekânları kullananlara yönelikti: "...kıraathanesinde kardeşim bay Mustafa", "...kıraathanesinde oğlum bay Naciye". Feridun'a göre, kahvehaneler, bu yönleriyle "posta istasyon"larının işlevlerini omuzlarına almıştı. Mektupların yanındaki kara tahta ve tebeşir ise, kahvehaneleri kullananların haberlerini bırakmalarına yardımcı olmaktaydı: "Kardeşim Cemal. Geldim. Seni bekledim. Şimdi tapu dairesine gidiyorum. İlamı çıkaracağız. Beklerim" ve "Bay Fuad, Samsun'dan emanetiniz geldi. Köprübaşı'nda emanetçi Sultanaya bıraktım. Marka garson Şükrü'dedir. Emaneti alabilirsiniz" şeklindeki iletiler, kara tahtada yazılıydı (*Akşam*, 7.8.1935).

Ercüment Ekrem Talu ise, "Asri Kahvehaneler" başlıklı köşe yazısında, hükümetin kahvehaneleri "asrileştirmesi" projesine yönelik tam destek verdi:

> Ankara'dan, İstanbul gazetelerine telefonla gelen bir haber, kahvehanelerin ıslah edileceğini müjdeliyor: ilkin, Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde birer örneklik kahvehaneler yapılacakmış. Bundan başka, mahalle aralarındaki küçük kahvehanelerin de birleşerek, kahvehane sayısının azalması, buna karşılık, kalacak kahvehanelerin daha temiz bir hale gelmesi için tedbirler alınacakmış. Gayet doğru, son derecede haklı bir fikir! O kadar doğru ki, insan şimdiye kadar, bu fikrin neden hatıra gelmediğine şaşıyor (*SP*, 23.2.1935).

Her şeyin yenileştiği, evlerin, odaların döşemelerinin "asri ve kübik olduğu", mezarlıkların bile "asri" olmasına karar verildiği bir dönemde kahvehanelerin mahalle aralarında eski ve sayıları bilenemeyecek kadar çok olmasının şikâyet edildiği yazıda, kahvehanelerdeki "asrileşme" çalışmalarının hem kahvehanelerin sayılarının azaltılması, hem de onların denetim altına alınıp "ıslah edilmeleri" üzerine odaklanılması zorunluluğu savunuldu. Kahvehanelerin sayıları azaltılmalı ve "daracık küçük dükkânlar" olmalarına izin verilmemeliydi (*SP*, 23.2.1935).

"Asri Kahvehaneler" için örnek alınacak modeller, yapılan tartışmalara göre Orta Avrupa şehirlerinden alınmalıydı. Gerçekte, önceki bölümde görüldüğü üzere, Orta Avrupa şehirleri ve özellikle Viyana kahvehanelerine hayranlık imparatorluğun son yıllarında Namık Kemal, M. Akif Ersoy gibi aydınlar arasında da egemen bir anlayıştı. Ne var ki, bu konuda tıpkı İmparatorluğun son yılların-

Scanned by CamScanner

dakilerde olduğu gibi Cumhuriyet aydınları arasında de ortak bir anlayış yoktu. Bazı aydınlar hem kahvehanelerin asrileşmesine, hem de sayılarının azaltılmasına destek verirken, diğerleri –bu anlayışı savunan aydın görüşleri kendi içinde tutarlı olmasa da– oluşturulacak kahvehane modelinin Avrupa'dan değil, kendi tarihimizden alınarak bir sentez yaratılması gerekliliğini vurguladı.[4] Yöntem ve ayrıntılar konusunda görüş farklılıkları olsa da ortak olan nokta, kahvehanelerin "asrileştirilmesi"ydi.

Kahvehane modelinin modern olmasına inanmakla birlikte, geçmişle sentezlenmesinin önemini vurgulayanlar, Türkiye'deki kahvehaneleri hem yermek, hem de geçmişteki kahvehanelere nostaljik bir bakış sergilemek gibi çelişkili görüşler ortaya koymaktaydı. Onlara göre, kahvehane, Osmanlı'dan Avrupa'ya gitmişti ve esas olarak "bize ait" olan bir kurumdu. Bu yüzden, Batı ülkelerindeki kahvehaneler olduğu gibi taklit edilmemeli, Osmanlı'daki kahvehane modelinden yararlanılmalıydı. Gazetelerde kahvehanelere yönelik çok az olumlu haber ve görüşe yer verilmesine rağmen, bu mekânların işlevlerine yönelik tartışmalar ortaya atıldığında bu anlayış daha ön plana çıkarılmakta, kahvehanelerin Türkiye'de edebiyat ve edebiyatçılar açısından önemleri ve görece özerklikleri üzerine vurgular yapılmaktaydı.[5]

Kahvehanelere yönelik çelişkili bakış açısı yazıların yanısıra eylemlere de yansıdı. Kahvehanelere yönelik olumsuz bakışlarını ve onların denetim altına alınması gerektiğini yazanlar kahvehaneleri kullanmaktaydı. *SP*'nin köşe yazarlarından Ekrem Talu'nun 23 Şubat 1935'teki bir yazısı, onun mahalle kahvehanesi müdavimi olmasa bile kıraathanelerde bulunduğunu göstermektedir. Yazarın kahvehanelere, özellikle mahalle kahvehanelerine karşı bakışı ise olumsuzdur:

---

[4] İmzasız bir yazıda bu görüş şöyle dile getirildi: "...benim fikrimce, bizim kahvehane örneğini başka yerden almamız doğru olamaz. Bunu Avrupalılar değil, kenar Avrupalılar hatta yukarı ve aşağı Amerikalılar duyarlarsa bizi ayıplarlar. Çünkü herkes bilir ki bütün dünya kahveyi de, kahvehaneyi de bizden öğrenmiştir" (*SP*, 23.2.1935).

[5] Bir yazıda şöyle denilmekteydi: "Tevfik Fikret ... ömründe mahalle kahvesine hiç gitmemiş ise, şairliğinde olduğu gibi, yaşamasında da müstesna idi demek olur. Çünkü mahalle kahvesi olsun yahut "kıraathane" dediğimiz daha yüksek kahvehaneler olsun, kahve içilen yerlerin bizim hayatımızda büyük ehemmiyetleri vardır. Çocuk iken, biraz büyüyüp de, bir kahvehaneye yalnız başınıza yahut arkadaşlarınızla giderek, şöyle bir oturmaya ne kadar heves etmiş olduğunuz elbette hatırlarsınız. Çünkü kendi kendine yahut arkadaşlarla kahvehaneye gidebilmek adeta bir serbestlik alametidir" (*SP*, 23.2.1935).

Scanned by CamScanner

> Mahalle kahvesine gitmeseniz bile, şüphesiz birçok vakitlerinizi kıraathanelerde geçirmişsinizdir. Yorulursunuz, bir kıraathaneye girersiniz. Birisiyle buluşmak istersiniz, bir kıraathanede buluşmak için sözleşirsiniz. Hele bayanlar da büyük kahvehanelere serbestçe gidebildiklerinden beri kahvehanelerin kıymeti ne kadar arttı. Geçenlerde Bursa'ya gittiğim vakit bana en ziyade sena ettikleri yer, güzel bir manzaraya karşı bir set üzerinde, bayanların çokça gittikleri bir kahvehane olmuştur. Bizim icadımız olan ve hayatımızda büyük yer tutan kahvehaneleri ıslah etmenin yolunu bulmak da yine bize düşer.

"Asri Kahvehaneler" önerisine ilk tepki *Yeni Köroğlu*'dan (*YK*) geldi. "Asri Kahvehane!" başlıklı imzasız yazıda, dünyanın her yerinde kahvehane olduğu, Paris'teki ve Viyana'daki kahvehanelerde tıpkı Türkiye'de olduğu gibi sohbet edildiği, dinlenildiği, eğlenildiği, dolayısıyla Batı kahvehaneleriyle Türk kahvehaneleri arasında bu noktada herhangi bir ayrılık olmadığı vurgulanmaktaydı. Modern kahvehaneler projesinde asıl amaç, kahvehaneleri birer Okuma Odasına dönüştürmekti. Bu nedenle, hükümetin kahvehane sahiplerine gazete ve kitap aldırmaya çalışması konusunda yardım etmesi yeterliydi. Türkiye'de Avrupa'daki kahvehanelere benzer mekânları yaratmanın gereği yoktu (*YK*, 23.3.1935). *Akşam*'dan "Akşamcı" köşesinde imzasız "Asri Kahvehaneler" başlıklı yazı ise modern olsun, geleneksel olsun *kahvehane gibi bir mekânın gereksizliği* konusunu işledi. Yazıya göre, mahalle kahvehaneleri Doğu'nun geriliğini temsil eden, artık işlevlerini yitiren mekânlardı. Bu nedenle yeni tipte kahvehaneler bile kurmak gereksiz bir çabaydı. İster eski, ister yeni tipte kahvehaneler yaratmak, boşa emek, kaynak ve enerji harcamaktı. Kısaca, Nahid Sırrı'nın *Ülkü*'de (1940b:239-243) Kırşehir'de aradığı "en şerefli kahvehane" olarak nitelediği "kıraathane" şeklinde büyük ve Avrupa'daki örneklerine benzeyenler dahil her ne türde olursa olsun kahvehaneler oluşturmaya yönelik girişimlere, bu mekânların gereksizliği noktasından hareketle karşı çıkıldı. Yazının mahalle kahvehaneleri eleştirisi üzerinde kurgulanması, gerçekte karşı çıkılan kahvehane türünün mahalle kahvehaneleri olduğunu göstermektedir. Mahalle kahvehanesi, bir toplumsal kurum olarak eskiden önemli bir işleve sahip olmasına rağmen, yazıya göre, "bugünkü hayat ondaki bu içtimai mahiyeti silip süpürmüştür". Dolayısıyla yazıdaki eleştiriler mahalle kahvehanelerine geldiğinde artmış ve mahalle kahvehanelerinin modern dünyada artık yerinin olmadığı sık sık vurgulanmıştır:

Scanned by CamScanner

> Mahalle kahvesi bugün bir vücudda vazifesi kalmamış uzuvlar gibi ortadan kalkmaya mahkûm bir müessesedir. Şişli'den başlayarak Nişantaşı ve Maçka taraflarına, Harbiye ve Taksim cihetlerine doğru yürüyünüz. Burası mahalle değil koca bir şehir genişliğinde kaç tane kahve görürsünüz? Belki dükkânların toplu olduğu noktalarda hamal ve saire gibi bekâr küçük esnafın devam ettiği birkaç dar dükkâna tesadüf edersiniz. Bunların yerinde temiz döşenmiş, her türlü gazeteleri ve mecmuaları getirtmiş, bilardo salonları yapmış ve dört beş asri kahvehane düşününüz. Acaba? Çünkü gitmeyeceğiz. Bir Viyanalı için kahvehane belki bir ihtiyaçtır, fakat biz çoktan eski mahalle kahvehanelerine arkamızı çevirdik ve yeni kıraathaneler ihtiyacını da duymadık. Onun için, yüksek ve hayırlı bir niyet ile sarfedilecek kıymetli emeklerin boşa gitmesinden korkuyorum[6] (*Akşam*, 27.3.1935).

Ankara, İstanbul, İzmir şehirlerini kapsayan projenin gündeme getirilmesinden yaklaşık bir buçuk ay sonra kahvehanelerin "ıslah edilmesi ve ıslah edilmesi mümkün olmayanların kapatılması"na yönelik Bartın Belediyesi'nin girişimlerini destekleyen İ. Cemal Aliş de yukarıdaki söylemin benzerini paylaştı. *Bartın*'da "İyi bir karar" başlıklı yazısında görüşlerini dile getiren Aliş'e göre, "Peykeli, minderli kahveler, Şarkın uyuşukluk çağlarının birer yaşatıcısıdırlar. Bugünkü yolumuz ise canlılık ve hareket yoludur. Geriliği, hareketsizliği hatırlanan her şey bizim için zararlıdır. Pineklemek devri çok geride kalmıştır" (*Bartın*, 10.4.1935). Konya'da yayımlanan *Babalık*'ta görüşlerini dile getiren Cemal M. Kaynak'a göre ise kahvehaneler, "geçen binlerce yılın tesirini pek az gösterdiği kötü medeniyetlerin yadigârları" olarak "bu günde aynı ananesini bozmadan" aramızda yaşamaktaydı (*Babalık*, 28.2.1935). Kaynak'a göre, Konya'da bile insanların bir araya gelip konuşacağı toplantı yerlerinin hemen hiç olmaması nedeniyle kahvehaneler, sadece işsizlerin değil, memur, öğretmen, demirci, kunduracı, bakkal herkesin kullandığı mekândı. Dolayısıyla kahvehaneleri kullanmak, gerçekte "bir mecburiyetti".

---

[6] Yazıda mahalle kahvehanelerine yönelik başka eleştiriler de yöneltilmiştir. Buna göre, mahalle kahvehaneleri eski tarihsel varlığını kaybetmiştir. Sözgelimi, "akşam ezanından önce eve döndükten sonra elbiselerini çıkartıp, bir entari ve üzerine hırka takıp mahalle kahvesine" giden kişi kalmamıştır. Yine, akşam yemeğini yer yemez "şem fenerini yakarak tıpış tıpış mahalle kahvesine çıkan" kimseler tarihe karışmıştır. Yazıya göre, geçmişte, bir mahalle kulübü oluşturabilecek "ağır başlı kahvelerden", "külhanbeyilerine mahsus kahvelere" kadar çeşitli mahalle kahveleri bulunmaktaydı. Bir mahalle kahvesi, "mahallenin ve bütün mahalle kahveleri koca şehrin hayatında vaktiyle bir rol oynardı" (*Akşam*, 27.3.1935).

Scanned by CamScanner

Bununla birlikte, bu zorunluluk, kahvehane sahipleri tarafından istismar edilmekte ve bedensel sağlığa zararlı olacak küçük kahvehaneler açmaya devam etmekteydiler. Belediyenin kahvehaneleri "teftişi ve sıhhi kontrolü" hemen hiç olmadığından mahalle kahvehaneleri için yapılan eleştirilerin aynısı kıraathaneler için de geçerliydi. Kaynak, bu nedenle Proje'nin ilk uygulanacağı iller arasında Konya'nın da yer alması gerektiğini belirtti. Böylece, Konya'da kahvehaneleri kullanmak zorunda kalan "münevver bir kitle", kahvehane hayatından "kurtarılmış" olacaktı (*Babalık*, 28.2.1935). Bu yıllarda Mersin'de yayımlanmakta olan *Ege Halk* gazetesinde R.T. imzalı "Kahve İhtiyacı" başlıklı yazıda da "şimdiye kadar buna benzer toplantı ve eğlence yerlerimiz yeniliğe doğru hayli değişiklikler gösterdiği halde kahvecilik işlerinin bir parça tekâmül edememesini esefle zikredebiliriz" (*Ege Halk*, 28.2.1935) denilmesi, bu mekânların, ulusal gazeteler yanında yerel gazetelerde bile ilerilik-gerilik ekseninde tartışmaların nesnesi olduklarının bir başka kanıtını gösteriyordu. Yazıda özellikle mahalle kahvehanelerine yönelik eleştiriler yöneltilmesine rağmen, kıraathanelerin biraz daha büyük olması dışında, mahalle kahvehanelerinden hiçbir farkının kalmadığı belirtilmişti. Sonuçta, Konya'da modern kahvehane oluşturulmasına ilişkin isteğin benzeri, Mersin için de talep edilmişti:

> Binaenaleyh gerek iktisadi gerek içtimai hayatı yüksek görülen ve Çukurova'nın yegâne sayfiyesi olan güzel Mersinimizde de modern bir çatıya ihtiyaç hissedildiğini nazarı itibara alarak mahrum kalınmaması temennisiyle belediyemiz tarafından halkın seve seve vakit geçirmesini temin eden yazlık bahçesi gibi bir de kışlık asri kahvesini görmek şerefine ermek isteriz (*Ege Halk*, 28.2.1935).

Ç. Ş. imzalı yazıda ise, sadece Mersin'de değil, Türkiye'nin her yerinde kahvehanelerin ve bu mekânları kullananların çok fazla olduğu, halkın kütüphanelerden ziyade bu mekânlara gittiği, konferans salonlarında son derece az dinleyiciye rastlanırken, kahvehanelerin "salgın bir hastalık" gibi herkesin mekânı haline geldiği belirtildi. Yazıya göre, kahvehaneler, "her türlü fenalığın bütün tohumlarını" atan ve yaygınlaştıran bir tür "neşir vasıtası"ydı. Geyve'ye bağlı Akhisar kasabasında bile 48 kahvehanenin bulunması, yazıya göre, konunun ne derece önemli olduğuna işaret eden bir örnekti (*Ege Halk*, 28.2.1935).

Modern kahvehaneler oluşturulması sürekliliğini yitirmemiş bir

Scanned by CamScanner

tartışma olarak varlığını sürdürdü ve 1935 yılının Nisan ayında hükümet modern kahvehaneler oluşturulmasını tekrar gündeme getirdi: İki "Asri Kahvehane" 1935 yazında açılacaktı (*SP*, 1.4.1935). Yaz ayında bu tipte kahvehaneler oluşturulmadı, bununla birlikte, tartışma, üstelik kahvehane mekânı yanına "asrileştirilecek" mekânlar olarak lokanta ve berberler konularak yeniden canlandırıldı. Bu düşünceler, sayılan bu mekânları modernleştirmek amacıyla gerekli incelemeleri yapmak üzere Viyana'ya giden heyetin raporundan basına yansıdı. Habere göre, heyet, Viyana'da hamamlardan başlayarak en küçük mahalle kahvehanesine kadar her yeri gezmiş, incelemeler yapmıştı. Buna göre, hem kahvehaneler modernleştirilmeli hem de kahvehanelerdeki ve diğer mekânlardaki garsonlara yabancı dil öğrenme zorunluluğu getirilmeliydi (*SP*, 10.6.1935).

Temmuz sonlarındaki bir habere göre, kahvehanelerin modernleştirilmesi ve "faydalı bir müessese haline getirilmesi"ni incelemek üzere Eylül'den sonra İçişleri Bakanlığı bünyesinde bir komisyonun toplanacağı vurgulandı. Proje'nin gerçekleştirilmesinde doğrudan siyasal iktidardan ziyade KC'nin etkin görev olmasının daha uygun olduğu belirtildi. KC, bu tarihe kadar Bakanlık'a bu konuda bir rapor sunmalıydı (*SP*, 28.7.1935). Öngörüldüğü üzere Cemiyet, raporunu sundu. Raporda, Cemiyet'in Avrupa'daki benzerleri gibi modern kahvehaneler açmak için faaliyete geçtiği, Cemiyet'in üyeleri arasında kooperatif biçiminde topluluklar yapılmasına çalışıldığı belirtildi. Ne var ki, girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Nedeni, yeterli "sermaye bulunmaması" olarak gösterildi. KC, çeşitli kahvehane sahipleriyle temasa geçmiş, ancak, hiç birisi "sonu ne olacağı kestirilemeyen bir işe girmek istemediği"ni vurgulamıştı. Kahvehane sahipleri, projeye ekonomik gerekçelerle karşı çıkmıştı. Rapora yansıyan görüşe göre, "asri bir kahvehane açmak için en az on, on beş bin lira" gerekmesine rağmen, kahvecilik işleri azalmıştı (*Akşam*, 12.9.1935).

Oysa kahvehanelere olan talebin düşmesi nedeniyle yeterli sermayeye sahip olunamadığı biçimindeki gerekçenin gerçeğin görünür yüzü olduğu, bundan sadece üç yıl önce, 1932'de *Akşam*'daki "Kahvecilik Günün En Çok Kâr Getiren Sanatıdır" başlıklı bir inceleme yazısından anlaşılabilir. Yazıya göre kahvehaneler, sabah ve akşamları, cuma ve tatil günleri "fevkalade" kalabalıktır. Talepteki fazlalık bu mekânlara yenilerinin eklenmesini hızlandırmaktadır. Kahvehane sahipleri bu ticari etkinlikten yarı yarıya kâr elde etmek-

Scanned by CamScanner

tedir (8.9.1932). Asıl neden, gerek KC'nin gerekse kahvehane sahiplerinin projeye, kendi ekonomik çıkarları gereği karşı çıkmasıydı.

B. Projenin Yeni Versiyonu

Kahvehaneler konusundaki arayışlara destek gelmemesi, siyasal iktidarı konunun içine daha fazla çekmeye başladı. *Ulus*'ta yayınlanan bir inceleme yazısı, kahvehanelerin birer "halk mektebi" haline getirilmesini istemekteydi. Yazı, aynı zamanda kahvehanelere yönelik Cumhuriyet dönemindeki eleştirilerin ve onları denetleme isteklerinin temelinde yatan nedenleri görmek açısından önemlidir:

> Kahveleri devletleştirmeliyiz... Bundan tabiî ne olabilir? Bir inkılâp kendi şartlarını ve doktrinlerini halkta (ahlak) haline getirmek savaşındadır. O inkılâp, halkın yüzyıllardan beri kendi arzu ve isteğiyle toplandığı ve oradan aldığı fikirler mâşerî [ortaklaşa] hayatını tanzim ettiği bir yeri ihmal edemez... Dünkü hayata göre hazırlanan ve bugünün devrimci havasına intibak edemeyen kahvelerimizde esaslı ve günün isteğine uygun yenilikler yapılıncaya kadar bu telakki devam edecektir. Bu yeniliği de ancak bizde her sosyal inkılapta olduğu gibi devletin ele alması ve her gün yurttaşların hayatından saatler alan kahvelerin birer (halk mektebi) haline getirilmesi lazımdır (*Ulus*, 25.12.1935).

Yazıya göre kahvehanelere yönelik eleştirilerin beslendiği ilk neden, "dün" ve "bugün" arasında yapılan ayrımdır. Yeni devlet ile eskisi arasında keskin bir kopuş yaşandığına ilişkin bu görüş, kahvehaneleri "düne" ait kurumlar olarak görmektedir. Kahvehanelerin "bugün"e ayak uydurmalarını sağlamak ise devletin görevidir. Kahvehanelere yönelik ikinci eleştiri ise, onların yurttaşların vakitlerini boşa geçirmelerine yol açtıklarına ilişkindir. Yurttaşların "saatlerini çalan" bu mekânların, onlara değerli saatler üreten yerler haline gelebilmeleri, kahvehanelerin "halk mektepleri" haline dönüştürülmeleriyle olanaklıdır. Öyleyse, devlet, pek çok alana el atmaya çalıştığı gibi iktidar alanını kahvehaneleri de kapsayacak şekilde genişletmeli, onları halkın yararına olacak şekilde dönüştürmelidir. Devrimlere ayak uyduramamama, yurttaşın zamanını çalma şeklinde eleştirilerle karşılaşan kahvehaneleri düzenleme görevini üstlenmek isteyen devletin yöneleceği kahvehane modeli, batılılaşma ve mo-

Scanned by CamScanner

dernleşme çabasına uygun olarak Batı ülkelerinin kahvehaneleri olmalıydı.

Gerçekte, Batı ülkelerindeki kahvehane modeli Tanzimat'tan itibaren bazı seçkinlerin hep gündemindeydi. Ne var ki, 1935'teki Proje'den sonra tartışılan kahvehane modelinin, öncekilerden farkları vardı. Öncelikle kahvehane modeli alınırken temellendirilen gerekçeler farklıydı. Tanzimat'tan sonra ve Cumhuriyet'ten önce Batı kahvehanelerine hayranlık ve Türkiye'dekileri yeriş "ahlaki" ve "mimari" özellikler –bunu kahvehane içinin donanımı yanında, kahvehanenin yeterli sağlık koşullarını taşımadığı biçiminde geniş bir anlamda ele alabiliriz– bağlamında yapılmıştı. Sözgelimi Mehmet Akif Ersoy, daha önce kahvehanenin karşısına "cami" ve "evi" alternatif mekân olarak tasarlarken, Avrupa'daki kahvehanelerin mimari özelliklerinin üstünlüğünü gördükten sonra fikrini değiştirmiş ve onları Osmanlı'daki mahalle kahvehanelerinin karşısına koymuştu. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise kahvehanelerin temizliği, mimari özellikleri ve halkın zamanını öldürmesi gibi gerekçeler yanında, kahvehanelere yöneltilen en temel eleştiri, buraların *"devrimin hızına"* ayak uyduramamaları olarak belirtilmektedir. Hızlı, hareketli bir toplum, çağdaş batı uygarlığına ulaşmak için temel bir zorunluluk olduğundan, kahvehane, bu nitelikte bir toplum yaratmaya karşı bir engel olarak görülmektedir. Bu durum ise, nedensellik ilişkisi zincirinde, Batı uygarlığına ulaşma biçiminde tanımlı modernlik projesine, kahvehanelerin bu haliyle engel olduklarına yönelik bir anlayışa yol açmıştır. Böylece Türkiye'deki kahvehanelerle, Batı'dakiler arasında bir karşıtlık kurulmakta; Türkiye'dekilerin ileri ülkelerdekilerin düzeyine ulaştırılması gerektiği savunulmaktadır. Türkiye'deki kahvehanelerin ulaştırılmak istenildiği gelişmiş ülkelerdeki örnekler ise şöyle betimlenmektedir:

> Orada kahve denince hatıra gelen; istirahat zamanlarında eğlenceli olduğu kadar istifadeli saatler geçirilen; devletin genel siyasasının tezahürlerini, yeni kanunları, dünya hareketlerini ve cereyanlarını anlatan ve öğreten, müspet bilgiler veren, kültür seviyesini yükselten, hülasa iç ve dış hadiseleri büyük bir özenle takip ederek müşterilerinin dinlemek, duymak, işitmek ihtiyaçlarını karşılayan müesseselerdir. Büyük kahvelerde hususi okuma salonları, oyun salonları, müzik salonları, konferans salonları, toplantı salonları vardır. Ve bu (büyük kahve) diye ayırdığım kahveler insan sayısı yirmi bini geçmeyen kasabacıklarda bile bulunuyor (*Ulus*, 25.12.1935).

Scanned by CamScanner

Gelişmiş ülkelerdeki kahvehanelerde, yukarıdaki anlatıma göre, Türkiye'dekilerde bulunmayan bazı özellikler sıralanmaktadır. Bunlardan ilki, Avrupa kahvehanelerinin, halka eğlence ve zamanın en iyi şekilde değerlendirilmesi olanaklarını sunmasıdır. Avrupa kahvehanelerini kullanan insanların, Türkiye'deki örneklerinin tersine, iç ve dış olayları tartıştıkları, bilgilendikleri ve çeşitli konulara ilişkin okumalar yaptıkları savunulmaktadır. Avrupa kahvehanelerini kullananların, devletin genel siyasetini ve çıkarılan her yeni yasayı, bu mekânlarda öğrendikleri, öğrendiklerini diğerleriyle paylaştıkları; kısaca, "mekânsal determinizm" diyebileceğimiz bir bakışla, Batı kahvehanelerinin halkın kültür düzeyini yükselttiği ileri sürülmüştür. Avrupa kahvehanelerinin artısı olarak sayılan bu unsurlar, ileri sürülen görüşe göre, Türk kahvehanelerinde yer almamaktadır.

Ulus'ta kahvehanelerin devletleştirilme gerekçelerinin sayıldığı yazıya göre, Türkiye'deki kahvehaneler, Avrupa'daki benzerlerinin tersine, yapılan etkinliklere göre bölümlenmemiştir. Avrupa'daki kahvehaneler ise, her bir etkinliğin ayrı bölmelerden oluşan odalarla gerçekleştirildiği mekânlardır. Türkiye'deki kahvehanelerin tek bir salondan oluşması, bu salonda, okuma, dinleme, sohbet, çeşitli oyunlar oynama, kısaca tüm etkinliklerin topluca gerçekleştirilmesi, Türk kahvehanelerinin eksi hanesine yazılmakta ve Avrupa kahvehanelerinin Türk kahvehanelerinden üstün olmasının bir gerekçesi sayılmaktadır. Türkiye'deki kahvehanelerin geri kalmışlığının bir kanıtı olarak sunulan bu gerekçenin daha derinde yatan temellerine bakılmamıştır. Oysa Türkiye'deki kahvehaneler, kurulmalarından başlayarak Batıdaki örneklerinin tersine, insanların kendilerini diğer toplum kesimlerinden yalıtmalarına olanak vermeyecek şekilde inşa edilmiştir. Daha açık bir anlatımla, insanlar, kahvehane içinde yaptıkları etkinliklere göre ayrı bölmelere yerleşmemiştir.

Batı ülkelerindeki kahvehaneler ile Türkiye'dekiler arasında, ikincisinin olumsuzlanması anlamındaki bu karşılaştırmanın sonucu olarak, Türkiye'deki kahvehaneleri Batı ülkelerindekilerin düzeylerine yükseltmek için devlet, göreve davet edilmektedir. Devlet, kahvehaneleri, "ahlak" ve "inkılâp" bakımından yararlı kurumlar haline getirmelidir. Bu anlamda yapacağı ilk iş, kahvehanelerin devrimin amaçları doğrultusunda dönüşümünü omuzlayabilecek *kahveciler yetiştirmektir*. Kahvecilik, kahvehaneleri devrimci amaçlar doğrultusunda örgütleme işlevini yerine getirebilecek kişilere verilen bir görev olmalı, "gelişigüzel bir meslek" olmaktan çıkarılmalıdır.

Scanned by CamScanner

Kahvehane, devlet tarafından, devletin istediği amaçları gerçekleştirebilecek, halkın eğlenmesi ve aydınlanması işlevini yerine getirebilecek şekilde düzenlenmelidir. Bu işlevler, ancak devlet ve devletin memurları tarafından yapılabilir (*Ulus*, 25.12.1935).

Böylece, ilk olarak İsmet İnönü'nün 1930'da "mutedil devletçilik" olarak vurguladığı ve 1929 dünya ekonomik bunalımının getirdiği koşullar artında yükselen devletçilik tartışmalarının, bir kamusal mekân olan kahvehaneye uzandığı bir evreye ulaşılmaktadır. En basit ifadeyle anlatılırsa, bu evre, "kahvehaneleri devletleştirmeliyiz" şeklinde özetlenebilir. Bir devrim gerçekleştirilmiş, bu devrim kendi ilkelerini halkta kökleştirme, bir "ahlak" haline getirmek istemektedir. İlkeleri halkın en ince yaşam alanlarına taşımak isteyen bir devrimin, "halkın yüzyıllardan beri kendi arzu ve isteğiyle toplandığı ve oradan aldığı fikirlerle maşeri hayatını tanzim ettiği bir yeri ihmal" etmesinin düşünülemeyeceği belirtilmektedir. Halkın kendi isteğiyle toplandığı kahvehane gibi bir mekânın aynı zamanda halkın beslendiği fikirlerin kaynağı gibi işlev görmesi, devlet açısından bu mekânların örgütsüz bırakılmayacak kadar önemli kurumlar olduğunu göstermektedir. *Ulus*'taki görüşe göre, kahvehaneler, ancak devlet tarafından örgütlenilmesi durumunda devrim amaçları doğrultusuna yönlendirilebileceklerdir. Basın nasıl devlet denetimi altındaysa, radyo yayınları nasıl "inkılap ve ulusun aydınlatılmasına" yarayacak duruma getirilmeye çalışılıyorsa, benzer çaba kahvehaneler konusunda da düşünülmeliydi. Tüm aydınlatma ve yayın araçları devletin denetiminde olduğuna göre, kahvehanelerin de devletin denetimine alınması doğal bir sonuçtu. İleri sürülen görüşe göre, kahvehane, bu "telkin ve neşir" araçlarından çok daha önemli bir yere sahipti. Kahvehaneler, özellikle "sosyal hayatın gelişmediği, başka eğlence ve zevk yerleri olmayan" yerlerde yurttaşların "biricik toplantı yeri" olma özelliğini korumaktaydı. İnsanlar, haber ve fikirleri buradan almaktaydı. Köylerdeki erkeklerin "hemen tamamı", kasabalardakilerin "yüzde sekseni", küçük şehirlerdekilerin "en aşağı yüzde yetmişi", yazıda belirtildiğine göre, her akşam düzenli bir şekilde kahvehaneleri kullanmaktaydı. Bu kadar yoğun bir müşteri kitlesini çeken mekânların, "birer halk mektebi", "birer ulusal terbiye kurumu" haline getirilmeleri, kısaca "devletleştirilmeleri" gerekliydi (*Ulus*, 25.12.1935).

Projenin parti gazetesinde gündeme getirildiği yıl olan 1935, pek çok açıdan devletçiliğin sağlamlaştırıldığı uygulamalara denk

Scanned by CamScanner

geldi. Parti-devlet bütünleşmesi bu yılda düzenlenen Parti Kurultayı ile pekiştirildi ve tek-parti egemenliği kesin olarak tanındı. Parti, tüm bireyleri bir araya getiren örgüt olarak idealleştirildi (CHP 1935a: 25). Benimsenen parti programı sonunda devletçilik, programın en önemli doktrini olarak ilan edildi, sol, liberal ve sağ fikirler reddedilmekle birlikte, aynı zamanda her birinden belirli görüşler ödünç alındı. Devlet, ulusal inanç ve anlayış sayesinde tüm ekonomik çıkarları uyumlaştıran bir araç olarak görüldü (Karpat, 1959:395). Dolayısıyla, kahvehanelerin devletleştirilmesi tartışmasının yapıldığı yılın devletçiliğin iyice sağlamlaştırıldığının Parti Kurultayı ile belgelendiği yıl ile örtüşmesinin önemi vardı. Ekonomik anlamda 1932 yılında belirgin biçin de uygulanmaya başlanan devletçilik ilkesi (Boratav, 1982:3) sonraki yıllarda bu anlamın ötesine geçti. Devletçilik anlayışı, 1934 yılında yürürlüğe konan BBYSP'den ve 1935 yılındaki Parti Kurultayı'ndan sonra yaşamın her alanına uzanan bir anlama kavuşmaya başladı. Karpat'ın deyimiyle, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras alınan devletin "olağanüstü gücü" olduğuna yönelik anlayış, "yaşamın her alanına müdahaleyi" halk egemenliği ilkesinden hareketle "oldukça doğal gördü" (Karpat, 1959:293). Devletçilik konusundaki bu anlayış, 1930'larda Kemalist ideolojiyi sistemleştirmek isteyen aydınlarca da savunuldu.[6] Ne var ki, devletçilik konusundaki vurgulara karşın, bu ilke siyasal iktidar katında asla, "kapitalizme alternatif bir sistem olarak düşünülmedi. Uygulamada devletçilik, kapitalizmi engelleyen değil, geliştiren bir politika oldu. Zaman zaman söz edilen devlet sosyalizminden ise devletçi bir kapitalizm (Alman ve İtalyan örneği) anlaşıldı. 1927'de kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu 1942'ye kadar yürürlükte kaldı (Avcıoğlu, 1998:448; 463). II. Dünya Savaşı'nda çıkarılan Milli Korunma Kanunu ise görünürde koyu bir devletçiliğe gidildiği düşüncesini uyandırsa da Korkut Boratav'a göre, özel girişimi besleyici, savaşın güç koşulları içinde onu teşvik edici maddeler içermekteydi (1982:237).

Devletçiliğin özel bir ticari işletme olan kahvehanelere genişletilmesi ise, özel girişimi teşvik edici önlemlerin tersine bir eğilimi ifade etmektedir. Başka bir anlatımla, devletçiliğin özel girişimi geliştirmek biçimindeki uygulaması, kahvehanelere karşı işletilmemiş-

---

[6] Şevket Süreyya Aydemir (1995:451) kendi devletçilik anlayışını ekonomik ve teknik faaliyetlerin devlet eliyle planlı bir şekilde örgütlenilmesi yanında, "kültürde, zihniyette ve halk terbiyesinde devletçi bir milli yaşayış fikri" olarak dile getirir.

Scanned by CamScanner

tir, çünkü kahvehaneler belirtildiği üzere sadece bir ticari işletme olarak değil, birer "*telkin vasıtaları*" olarak anlaşılmıştır. Halkın beslendiği fikirlere kaynaklik eden temel mekânlar olması nedeniyle kahvehanelerin devletin denetimine alınmasının gerekli olduğu belirtilmiştir.[7]

Kahvehanelerin devletin denetimi altına alınmasına ilişkin isteklerin belirtildiği bu yazıdan iki yıl sonra, benzer söylemler Cemal Kutay tarafından tekrar dile getirildi. Ona göre, kahvehaneler "bugünkü geri hali" ile hareketli toplumu yaratamazdı; bu mekânlar "yaşatıcı, öğretici ve yetiştirici" niteliklerle donatılmalıydı. "En temiz ve insani" amaçlar doğrultusunda kurulacak bir dernekten bile belirli niteliklere sahip olması istenilirken, aynısının kahvehaneler için söz konusu olması son derece doğaldı. Türk toplumunun "tarihi ve tipik" kurumları olan kahvehaneler, öncelikle yasal mevzuatta yeniden örgütlenilmeliydi. Yapılması gereken, kahvehanelerdeki kalabalığı dağıtmadan buraları "halk mektebi"ne, daha doğrusu Halkevlerine dönüştürmekti. Kahvehanelerin Halkevlerine dönüştürülmesini istemek, yazara göre, "evvela bir vazife", sonra "hak"tı. Kahvehanelerin Halkevlerine dönüştürülmeleri sayesinde "Türkiye on binlerce Halkevine, yepyeni "halk mekteplerine" sahip olacaktı. Kutay'a göre bu gerekliydi, çünkü kahvehane halkın beslendiği fikirlere, haberlere temel oluşturan bir mekândı (*Ulus*, 2.7. 1937). Kutay'ın görüşlerinin benzerlerini Hakkı Öney de dile getirdi. Öney'e göre, özellikle köylerdeki kahvehaneler, birer "halk terbiye araçları"[8] haline sokulmak üzere devlet tarafından yeniden örgütlenilmeliydi (1936: 54-57). S. Gezgin ise, Cemal Kutay'ın kahvehanelerin devletleştirilmesi ve Halkevlerine dönüştürülmesi önerilerini yaptığı 1937'de, daha kapsamlı bir projeyi, tüm köy kahvehanelerini örgütleyecek biçimde savundu. Gezgin'e göre Kültür Bakanlığı, Halkevleri aracılığıyla "eldeki kitap, risale ve mecmuaları" köy odaları ve köy kahvehanelerine göndermeli ve bu amaçla

---

[7] 1935 parti programıyla birlikte devletçilik anlayışının özel girişimi denetlemek gereği üzerine daha esaslı durulduğunu (Boratav, 1982:136) belirtmek gerekir.

[8] Hakkı Öney, *Köy Ülküsü* isimli Maarif Derleme Müdürlüğü yayınları arasında yer alan eserinde diğer halk terbiyesi araçlarını şöyle saydı: "Şehirde basılan köy gazetesi ve afişi, köyde yapılan duvar gazetesi, köylü için yapılan başka neşriyat, gramofon, radyo, gezgin sinema, köy kitap dolabı, gezgin kütüphane, postalı kütüphane, gezgin ziraat, ev idaresi, köy evi, gezgin tiyatro, Karagöz, kukla, meddah, köy muallimleri, köy yetiştirmesi bakımından hazırlanmış din kitapları, köylü muhabir teşkilatı" (1936: 57).

Scanned by CamScanner

bütün köy odaları ve kahvehanelerinin bir köşesinde kütüphane kurmalıydı (*Kurun*, 19.4.1937).

Tartışmalarda köy ve mahalle kahvehaneleri üzerinde duruldu. Her iki kahvehane üzerinde de denetim ve disiplinin sağlanmasının önemi dile getirildi. Mahalle kahvehaneleri bağlamında bu anlayış, siyasal iktidarın, tam da kahvehanelerin modernleştirilmesi ve devletleştirilmesinin yapıldığı sürecin başlangıç yılı olan 1935'te çıkardığı bir yayında "*Mahalle Kahvesinden Halkevi Kütüphanesine!*" biçiminde özetlendi. Buna göre Halkevi olan yerleşim yerlerinde, öğrencilerin derslerini hazırlaması ve derslerine çalışması için gidebilecekleri en uygun mekân Halkeviydi. Halkevi, gençlerin "kahvelerden ayak çekmelerine", "daha faydalı ve derli toplu neşriyatla" tanışmasına imkân sağlayacak olanaklar yaratmalıydı. Aynı anlayış daha genel halk kesimleri için de belirtildi. Halkevleri olmadığı zamanlarda gerek toplanma mekânı, gerekse de "en lüzumlu" ve "en faydalı" "neşriyat" ile karşılaşmadığı belirtilen sıradan insanların, Halkevleriyle birlikte bu olanaksızlardan kurtulacağı ileri sürüldü (CHP 1935b:114). Niksar Halkevi'nin yayımı *Niksar*'da Ahmet Demirel (1937:4-5) "Halkevi ve Gençlik" yazısında benzer görüşleri dile getirdi. Demirel'e göre, Türk kahvehaneleri hiçbir zaman Halkevlerinin halkı aydınlatma işlevlerini üstlenmemişti. Kahvehaneler, Halkevleri açılıncaya kadar halkın biricik toplantı mekânları olarak yerlerini almışlardı; ancak artık halkın yeni toplantı mekânları Halkevleri haline gelmişti. Demirel, Halkevleri ile kahvehaneleri "kahvelerden doğan bir devrim kalkınma(sı) var mıdır?" sorusuyla devrimcilik bağlamında karşılaştırmaktaydı. Halkevleri, kahvehaneleri kullanan insanların buralardan uzaklaşmalarını sağlayacak, onları daha verimli kılacak, aydınlatacak, eğitecek kurumlardı. Kahvehanelerde "memleket haberleriyle memleketi, yurdun içindeki ve dışındaki Türk otoritesini ve öbür acun uluslarının durumlarını" sağlıklı bir şekilde öğrenmek olanaklı değildi.

Kahvehanelerin eğitici kurumlar olarak tasarımlanması, Nusret Kemal'in (Köymen) vurguladığı gibi, devletçilik ilkesinin ekonomik boyutun ötesinde kültürel ve siyasal boyutlarıyla ilişkiliydi. "Muasır Medeniyet", devlet eliyle gerçekleştirilmek istenilen bir amaç haline geldiğinde, halkın nasıl eğitileceği önemli bir sorunsal olarak karşımıza çıkmakta (1934:28-29) ve kahvehaneler ile Halkevleri bu noktada tartışmaların merkezinde yer almaktaydı. Tartışmalarda kahvehaneler olumsuz, Halkevleri olumlu anlamda birbirine karşıt me-

Scanned by CamScanner

kânlar olarak kurgulanmaktaydı.

Görüldüğü gibi, kahvehaneleri devletleştirmeye ilişkin istek, yeni bir insan ve toplum yaratmayla ilişkiliydi. Yaratılmak istenilen yeni insan ve toplum için kahvehanenin geriyi temsille özdeşleştirilmesi, bu mekânları devlet tarafından örgütlenilecek kurumlar arasına sokmaktadır. Bu mekânlar, yaratılmak istenilen yeni insan ve topluma uygun değildir. Kahvehaneler, üretici enerjinin boşa tüketildiği, "inkılâbın gerisinde" kalmış kurumlardır. Yeni toplum, canlı, enerjik, bilgili, rasyonel ve pozitivist düşünceyi rehber edinen bireylerden oluşturulmak istenildiğine göre, yapılması gereken şey, bu mekânları istenilen özelliklere uygun mekânlar haline getirmek, örgütlemektir. Yaratılacak mekân, yeni toplumun yaratımına katkıda bulunacaktır.

C. Yeni Yasal Çerçeve Arayışı

Kahvehanelerin modernleştirilmesine ilişkin tartışmalarda bu mekânları devlet denetiminde daha örgütlü ve düzenli hale getirme, onları Avrupa'daki örneklerine dönüştürme girişimleri, kahvehanelere ilişkin var olan düzenlemelerden hoşnut olunmadığının işaretleriydi. Kahvehanelerin devletleştirilmesine ilişkin yılsonundaki tartışmalarda ise, bu mekânların, devlet denetimi altına alınması için bir yasal çerçeveye ihtiyaç olduğu savunulmuştu.

Gerçekte, kahvehanelere ilişkin çeşitli düzenlemeler, *Polis Vazife ve Salahiyeti Kanunu, Hıfzıssıhha Kanunu, Belediyeler Mevzuatı* ile zaman zaman yayınlanan çeşitli genelgeler ve talimatlarla sağlanmaktaydı. Başka bir deyişle bu mekânlar, tamamen devletin denetimi dışında değildi. Bu noktada kahvehaneleri düzenleyen yasal mevzuata bakmak, kahvehaneler üzerindeki devlet denetimi ve bu mekânları devletleştirme tartışmalarında istenilen yasal çerçevenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

1. *Yasal Çerçevede Kahvehanenin Yeri*

Mevzuata göre kahvehanelerin eğlence ve özel tüketim vergisine tabi tutulduğu görülmektedir.

Cumhuriyet döneminde bu konuda yasal çerçeveyi çizen kanunlardan ilki, 13 Şubat 1926 tarih ve 737 sayılı "eğlence ve hususi istihlak vergisi hakkında kanun" başlığını taşımaktadır. Yasanın ilk

Scanned by CamScanner

maddesinde, kahvehanelerin eğlence mekânları olarak görüldüğü, buralardan alınacak "eğlence vergisi"nden anlaşılmaktadır.[9] Yasanın dördüncü maddesinde, eğlence ve özel tüketim vergisi alınacak yerler sınıflandırılmaktadır. Buna göre kahvehane, içerisinde çaycı, pastacı, börekçi, tatlıcı gibi yiyecek ve içecek satan şirketler olarak ikinci ve üçüncü sınıf olarak anılmaktadır (*Düstur*, Tertip 3, C. 8:227).[10] Kahvehanelerde alkollü içkiler hizmeti sunulmaması, yasada, bu mekânların, meyhane, birahane gibi en yüksek verginin alındığı birinci sınıf eğlence mekânları arasında sınıflanmamasına neden olmuştur.

737 sayılı yasaya 25 Haziran 1927'de bazı eklemeler yapılmıştır (*Düstur*, Tertip 3, C. 8:1007). Yasada yapılan değişiklikler, kahvehaneleri de ilgilendirmektedir. Birinci maddede yapılan değişiklik şöyledir:

> ...Birinci maddede mezkûr olup (adı geçmiş) içinde mekulat (yiyecek) ve meşrubat istihlak edilmekle (üretilmekle) beraber meşrubatı küuliye (alkolle) satılmayan müesseselerdeki satış bedelleri, alelumum (genel olarak) otellerin yatak ücretleri ve Maliye ve Maarif Vekâletlerince terbiyevi hizmetleri kabul edilecek tiyatro, konser ve çocuk sinemaları duhuliyeleri (giriş ücretleri) bu vergiye tabi değildir.

Bu yasa, 1629 sayılı yasanın 13'üncü maddesiyle kaldırılmıştır (*Düstur*, Tertip 3, C. 19:1674).

1927 yılında kahvehanelerle ilgili bir başka yasa, "Oyun Kâğıtları İnhisarı Hakkında Kanun" ismiyle çıkmıştır. 1118 sayılı bu yasada, çocuklara özgü "oyuncak kâğıtlar" dışında her çeşit oyun kâğıtlarının ithal, üretim ve satışının devlet tekelinde bulunduğu

---

9 "Birahane, meyhane, kahvehane, lokanta, bar, büfe, pastacı, dondurmacı, çaycı, mahallebici (muhallebici), tatlıcı, börekçi gibi içinde istihlak edilecek mekulat (yiyecek) ve meşrubat satan müesseseler ile otellerde müşteriden müesseseye ait olarak alınan mebaliğ (paralar) üzerinden ve duhuliye (bir yere girmek için verilen ücret) ile girilmesi mutad olan (adet olan) tiyatro, sinema, konser, dans, spor mahalleri, bahçe, deniz hamamı gibi yerlerde[n] alınan duhuliyelerden (giriş ücretlerinden) işbu kanuna tevfikan (uygun olarak) eğlence ve hususi istihlak (özel tüketim) vergisi alınır (*Düstur*, Tertip 3, C.8: 226).

10 Diğer sınıflar şöyle belirlenmiştir: a) Oteller fevkalade, birinci, ikinci, üçüncü olmak üzere dört sınıf, b) İçinde müskirat (sarhoşluk eden şeyler) satılan lokantalar fevkalade, birinci, ikinci olmak üzere üç sınıf, c) İçinde müskirat satılmayan lokantalar ikinci ve üçüncü olmak üzere iki sınıf, ç) Birahaneler, meyhaneler ve umumiyetle derunlarında (içerilerinde) istihlak edilecek meşrubatı küuliye (alkol ile) satan müesseseler birinci, ikinci, üçüncü olmak üzere üç sınıf (*Düstur*, C. 8:227).

Scanned by CamScanner

belirtilmektedir. Bu tekel, yasaya göre, hükümet tarafından doğrudan veya dolaylı şekilde yürütülebilecektir. Hükümet, oyun kâğıtları üzerine tekel resmi ekleyerek –100 kuruş– satacak ve bu gelirin yüzde yetmiş beşi "Hilaliahmer Cemiyetine" (Kızılay) verilecektir. Üçüncü maddede ise, bu tekelin dışında oyun kâğıdı ithal eden, imal eden ve satanlardan Gümrük Kanunu'nun altmış dördüncü maddesine göre, her bir deste için kararlaştırılan resim vergisinin on katının ceza olarak alınacağı bildirilmektedir. Kâğıt desteleri üzerinde tekel idaresinin işaretlerini taşımayan oyun kâğıtları kullananlardan deste başına beş kat daha fazla tekel resmi alınacağı ise yasanın beşinci maddesinde belirtilmektedir. Yasanın sekizinci maddesine göre bütün oyun kâğıdı satıcıları, yasanın yayınlanmasından itibaren otuz gün içinde ellerinde bulunan oyun kâğıtlarının miktar, cins ve değerlerini yazılı olarak tekel idaresine bildirmeye zorunludur (*Düstur,* Tertip 3, C. 8:901).

1118 sayılı yasa, 17 Ocak 1938 tarihli 3330 sayılı "Oyun aletleri resmi hakkında kanun" ile yürürlükten kalkmıştır. Yeni yasa, oyun kâğıtları dışındaki oyun aletleri üzerinden alınan vergiyi de düzenlemektedir (*Düstur,* Tertip 3, C. 19:312). Yasanın birinci maddesinde, "kulüp, kahvehane ve gazinolarla kır bahçelerinde ve emsali eğlence mahallelerinde bulunan" her bir bilardodan yıllık beş lira ile her bir tavla, dama ve satranç tahtasından yıllık üç lira vergi alınacağı yazılıdır. Yasanın ikinci maddesinde ise, birinci maddede yazılı yerleri işletenlerin her yıl haziran ayı içinde, bu yerlerdeki resme konu olan oyun aletlerinin cinsini ve miktarını gösterir bir beyannameyi makbuz karşılığında bağlı bulundukları vergi dairesine vermeye zorunlu oldukları belirtilmektedir. Maddede, her oyun aleti için yatırılacak para karşılığında alınacak levhaların oyun aletinin uygun bir yerine yapıştırılmasının zorunlu olduğu bildirilmektedir. Yasanın 4, 5 ve 6. maddelerinde bu koşulları yerine getirmeyenlere yönelik cezalar ile defterdar, mal müdürü, vergi dairesi müdürü ve kontrol memurları ile maliye müfettişlerinin bu denetimleri yapmaya yetkili oldukları belirtilmektedir. Öte yandan vergi dairesi memurlarının her yıl temmuz ayı içinde bölgelerindeki kahvehane, kulüp ve gazinolarla, kır bahçelerini dolaşarak buralarda bulunan oyun aletlerinin resminin ödenmiş olup olmadığını incelemeye ve bu denetimi yılın değişik zamanlarında da asgari üç defa yapmalarının zorunlu olduğu bildirilmektedir.

3330 sayılı yasanın bir başka özelliği, daha önce Hazine tarafın-

Scanned by CamScanner

dan toplanan oyun kâğıtlarından alınan resmi belediyeye devretmesidir. Yeni resmin Haziran ayından itibaren belediye tarafından tahsiline başlanacağı basına yansımıştır (*Akşam*, 13.3.1938). Haziran ayında ise, konuyla ilgili bir başka düzenleme yapılmıştır. 10 Haziran 1938 tarihinde kabul edilen bu düzenleme, "Oyun alet ve vasıtalarından belediyelerce ve köy idarelerince alınacak resim hakkında kanun" başlığını taşımaktadır (*Düstur*, Tertip 3, C.19: 1198). 2934 sayılı bu yasa, 3330 sayılı yasayı şehirler dışındaki yerleşim birimlerini kapsayacak şekilde genişletmektedir. Yasanın birinci maddesinde şöyle denilmektedir:

> Belediyeler ve köylerce kendi hudutları içindeki kulüp, kahvehane ve gazinolarla umuma mahsus kır bahçelerinde ve panayır yerlerinde bulunan her bir bilardodan senevi beş ve tavlaların, dama, satranç tahtalarının ve domino ve tombala takımlarının her birinden üç lira resim alınır.

Dolayısıyla, tombala ve domino gibi oyunlar ile panayır yerleri vergi kapsamına girmektedir. Denetim görevlerini yürütecek görevlilerin ise, beşinci maddeye göre belediye ve köy memurları olacağı yazılıdır. Yasanın 13. maddesinde, bu yasayla birlikte, daha önceki 3330 sayılı yasanın yürürlükten kaldırıldığı bildirilmektedir (*Düstur*, Tertip 3, C. 19:1199).

"Oyun Kâğıtları İnhisarı Kanunu'nda" 1944 yılında yeniden bir değişiklik gündeme gelmiştir. İkinci maddedeki değişikliğe göre, oyun kâğıtları "Heyeti Vekilce tayin edilecek bedelle satılacaktır. Beher destenin maliyet bedeli ile satış bedeli arasındaki fark" ise "İnhisarlar resmini teşkil edecektir." Bu resim, "yüz kuruştan aşağı olmayacaktır" (*SP*, 26.04.1944).

Görüldüğü gibi, 1938'den başlayarak kabul edilen düzenlemeler, içerisinde kahvehanelerin de bulunduğu işletmeler konusunda belediyelere daha geniş yetkiler vermeye yöneliktir. Nitekim bu yetkilerini kullanan İstanbul gibi büyük belediyelerin, kahvehaneler, içkili ve içkisiz lokantalar, pastaneler, muhallebiciler ve hamamların sınıf ve tarifelerini kendilerinin belirledikleri görülmektedir. 17.5.1944 gün ve 4525/2853 sayılı Daimi Encümen Kararı'na göre İstanbul Belediyesi sınırları içerisindeki mevcut oteller, içkili ve içkisiz lokantalar, pastaneler, kahvehaneler ve hamamlar gibi ortak özelliklere sahip olan işletmelerdeki ücret tarifelerinin o günkü iktisadi şartlara aykırı özelliklere taşıması dolayısıyla yeni düzenle-

Scanned by CamScanner

meler yapıldığı belirtilmektedir. Ekonomik koşullar yanında, ücret tarifelerini belirlemede de karışıklık yaşandığının belirtildiği kararda, bu nedenlerden dolayı, adı belirtilen işletmelerin sınıflarının ve alınacak vergilerin yeniden düzenlenmesinin zorunlu olduğu belirtilmektedir (İBB, 1944:3; 12).

Belediyelerin, kahvehaneler üzerindeki denetim görevlerini belirleyen bir diğer düzenleme, "Belediyeler Mevzuatı"dır. Yasaya göre, "umuma açık olan yerlerin temizliğine, intizamına bakmak", kahvehane ve benzeri herkesin girip çıktığı mekânların açılış kapanış saatlerinin zabıtaca denetlenmesini sağlamak, buralara ruhsatname vermek ve ücret tarifelerini incelemek ve onaylamak, bu yerlerde çalışanların "ehliyet ve sıhhatleri"nin uygun olup olmadığını denetlemek gibi görevler belediye verilmiştir (Alpay ve Türkmenoğlu, 1943: 9).

1934 Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu ile 1930 Umumi Hıfzısıhha Kanunu ise kahvehaneye gidebileceklerin yaş sınırını 18 olarak belirlemiştir.[11]

2. *Kahvehaneleri Devletleştirmeye Götürecek Yasal Çerçeve*

Kahvehaneler yasal düzenlemeye konu edilmiş mekânlardır. Buna göre, kahvehanelere gitme yaşı belirlenmiş, müşterilerin sağlıklarına ve gelirlerine zararlı olabilecek kumar gibi etkinlikler yasaklanmış ve bu mekânlar vergiye konu olmuştur. Yasal çerçeve, kahvehanelerde yapılacak etkinliklerin ve buraların halkın sağlığa zararlı ol-

---

[11] Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nun ilgili maddesi şöyledir: "Bar, kafeşantan ve meyhanelere, yanlarında veli ve vasileri olsa bile, on sekiz yaşından aşağı küçüklerin girmesini polis meneder" (*Resmi Gazete*, 1934, Sayı: 2751). Yasanın geçirdiği değişiklik için Resmi Gazete'nin 3029'uncu sayısına bakılabilir.
24.3.1930 tarihinde kabul edilen 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun 166'ncı maddesinde şöyle denilmektedir:
"On iki yaşından aşağı çocukların yanlarında ebeveyni veya velileri olduğu halde dahi meyhanelere girmesi ve on sekiz yaşında aşağı gençlere her nevi ispirtolu içki verilmesi veya satılması memnudur (yasaktır)".
167. madde ise şöyledir:
"On iki yaşından aşağı çocukların, sinema ve tiyatro ve dans salonu ve bar gibi mahallere getirilmesi ve kabul edilmesi memnudur (yasaktır). Altı yaşından yukarı olanların gündüzün terbiyevi veya hususi mahiyette olan sinema veya tiyatrolara getirilmesine müsaade olunabilir" (*Düstur*, Tertip: 3, Cilt: 11:143). Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun geçirdiği değişiklikler için bkz. *Resmi Gazete*: 19/5/1932, S. 2102; 19/4/1934, S. 2680; 31/3/1941, S. 4772; 20/4/1942, S. 5137.

Scanned by CamScanner

mayacak şekilde örgütlenilmesinin genel sınırlarını çizmiştir. Bununla birlikte, 1935'in sonlarında siyasal iktidarın kahvehaneler üzerinde daha fazla denetim kurmasına olanak veren bir yasal çerçeve istenmektedir. Çünkü *Ulus*'ta belirtilen görüşte de olduğu üzere, yasal çerçeve, kahvehaneleri devletleştirmeye götürecek ilk ve öncelikli adımdır. İleri sürülen görüşe göre, "Nasıl bir matbuat kanunu", "bir cemiyetler kanunu" varsa, kahvehanelere ilişkin de yasal bir çerçeve olmalıdır.

Kahvehanelere ilişkin yasal çerçevenin bulunduğu hatırlanırsa, istenilen şeyin, "umuma açık" diğer mekânlar olan, pastane, sinema, tiyatro, bar gibi mekânları düzenleyen mevzuattan farklı, *sadece kahvehaneleri örgütlemeye özgü bir yasanın kabul edilmesi* olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kahvehaneler bu mekânlardan farklıydı. Kahvehane sadece ticari bir eğlence mekânı olarak algılanamazdı. Halkın beslendiği fikirlere kaynaklık etmekteydi ve birer "telkin vasıtasıydı". Sadece, kahvehanelere özgü yapılacak yeni yasal düzenlemeyle bu konunun altı çizilmeliydi.

Kahvehanelerin devletleştirilmesine götürecek yasal düzenlemede kumar sayılacak oyunlar oynanmamalı[12], her kahvehane gazete ve "faydalı mecmua" bulundurmaya zorunlu kılınmalı, "sermayesi temiz", sağlık koşullarına uygun bir kahvehane açmaya uygun olmayan, en az orta öğrenimini bitirmemiş kişilere kahve açmak izni verilmemelidir. Daha sonra, "kahve" ismi değiştirilmelidir. Çünkü bu isim, halkın düşüncesinde olumsuz bir yer edinmiştir. Bu anlamı silebilmek için, kahvenin ismini değiştirerek, ona, dönüştürüleceği yeni şekline uygun bir isim bulunmalıdır[12] (*Ulus*, 29.12. 1935).

Kahvehanelerin devletleştirilmesinde daha sonraki adım, seçimlerde, ulusal bayramlarda devletin yapılmasını istediği işler hakkında halkı aydınlatmak için kahvehanelerden yararlanmaktır. Kahvehaneler, Halkevlerinin birer köy ve mahalle kolu, partinin emri al-

---

[12] Kumar yasak olmakla birlikte, kumar sayılabilecek oyunları yasaklamak ifadesinden, kâğıt, tavla, domino gibi oyunlardan hangisinin anlaşıldığı açık değildir. Ancak, bu tarihten sonraki uygulamalara bakıldığında, bahsedilen oyunun, en çok müşteri kitlesini çektiği belirtilen "kâğıt" oyunları olduğu anlaşılmaktadır.

[12] *Kullük* (1940) dergisindeki imzasız ve başlıksız bir yazıya göre kahvehane isminin dönüşüm şeması şöyledir: Kahvehane ilk kurulduğundan Tanzimat'a kadar "kahvehane" olarak anılmıştır. Tanzimat döneminde seçkinler, kahvehanenin yeni dönüştürülmüş biçimine uygun olarak "kıraathane" demişlerdir. Cumhuriyet döneminde ise bu mekân, sadece "kahve" olarak anılmıştır.

Scanned by CamScanner

tında halkı hem aydınlatan hem eğlendiren birer kurum haline getirilmelidir.

Kahvehanelerin aydınlatma işinde nasıl kullanılabileceğine ilişkin verilen örnek, buraların yerli mallarının tüketilmesinde devlet tarafından örgütlenilmesiyle ilgilidir. Devlet, kahvehanelere asılmak üzere yerli mallarının tüketilmesini teşvik edecek afişler göndermelidir. Kahvehanelerde çay, kahve yerine üzüm ve incir gibi yerli ürünleri satılmasını sağlamalıdır. Bunun, iki türlü katkısı olacaktır. İlki, bu ürünlerin iç piyasada tüketilmesidir. İkincisi, kahvehanelerde tüketilecek yerli ürünlerin toplumun üreticilik niteliğine olan etkisidir. İleri sürülen görüşe göre, üzüm, incir, fındık, badem gibi vücudu güçlendirmesine rağmen çay ve kahve sağlığa yararlı değildir. Yerli ürünleri tüketmek, bedensel sağlıya daha yararlıdır. Bu ise sonuçta ülkedeki üretimi artıracaktır (*Ulus*, 29.12.1935). Dolayısıyla kahvehanelerde tüketilmesi istenilen yerli ürünlerin bireye ve ülkeye sağlayabileceği katkıların ikisi de sonuçta "ekonomik" olması noktasında birleşmektedir.

Kısaca kahvehaneler, "dünkü yaşayış çerçevesinden kurtulamayan" kurumlar olarak ele alınmakta, "bugünkü ileri gidişe ayak uydurmak" için bu kurumlarda devletin öncülüğünde gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiği savunulmaktadır. Bu düzenlemeler, "kahvehanelerin devletleştirilmesi" ve "modernleştirilmesi" kavramları altına alınmaktadır. Kahvehanelere yönelik bu projenin gündeme gelmesinden önce ve geldiği sıralarda acaba bu mekânları örgütleyici hiçbir girişimde bulunulmamış mıydı? Eğer bulunulmuşsa, proje ile bu örgütleyici girişimler arasındaki fark neydi? Bu noktada kahvehanelerin modernleştirilmesi ve devletleştirilmesi bağlamındaki bu önerilerin projeden önceki durumunu incelemek gerekir.

Ç. Projenin Gündeme Gelmesinden Önce Kahvehaneleri Örgütleme

Eldeki veriler, kahvehaneleri devletleştirmeye ve modernleştirmeye götürecek adımların en önemlilerinden birisi olarak gösterilen yasal çerçevenin bazı bakımlardan daha önceden de uygulanmaya başlanıldığını göstermektedir. Bunlar, iki başlık altında incelenebilir:

Scanned by CamScanner

1. Kahvehanelerin Tasarruf Haftalarında Örgütlenilmesi
2. Kahvehaneleri Örgütleyerek Hayata Geçirilen Bir Reform Programı

1. *Kahvehanelerin Tasarruf Haftalarında Örgütlenilmesi*

1930'larda özellikle Tasarruf Haftalarında gündeme gelen kahvehanelerde çay, kahve tüketilmesinin yasaklanıp, yerli malı ürünler olan incir, üzüm, fındık, pekmez gibi ürünlerin tüketilmesi isteklerinin ekonomik bir temeli vardı.[13] Şöyle ki, Türkiye, ithalatta kısıtlamalara gidip uyguladığı devletçilik politikasıyla hem ekonomik bunalımdan kurtulmaya çalışırken, hem de içeride yaptığı sanayi yatırımlarıyla kalkınmak istiyordu.[14] Devletçilik politikası doğrultusunda sürdürülen ithalatın kısıtlanması ve sanayileşme çabalarından çay ve kahve gibi Türkiye'nin tamamen dışa bağımlı olduğu ürünler de etkilendi. Hükümet, çay ve kahve üzerine harcama vergileri koyarak devletçilik politikası çerçevesinde yürüttüğü sanayi yatırımlarına kaynak bulmaya uğraştı (Tezel, 1994:170). Aynı zamanda hükümet, aşağıda daha ayrıntılı görüleceği üzere gerek çay ve kahve üzerine konulan bu vergilerle gerekse de Tasarruf Haftası gibi etkinliklerle bu ürünlerin yurt içinde az tüketilmesini sağlamaya çalışarak, ithalattaki bağımlılığı kırmaya çalıştı. Tasarruf Haftalarında kahvehanelerin örgütlenilmesi bu noktada önem kazandı. Hükümet, çay ve kahve gibi ithal edilen ürünlerden ziyade, yurt içinde üretilen ürünlerin kahvehanelerde tüketilmesi için çaba gösterdi.

---

[13] 1929 yılında başlayan Dünya Ekonomik Buhranı Türk ekonomisini etkilemiş, ihracatta tarım ürünlerinin fiyatlarında düşüş, ithal mallarında yükselme ve fiyat artışları beraberinde yüksek enflasyon gözlenmiştir. Bu durum devleti koruyucu önlemler almaya itmiştir. Devlet dış ticareti düzenlemeye, içte fiyatları denetlemeye, gümrük vergilerini artırmaya çalışmıştır. 1930'da Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarılmış, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuş, yerli malı teşvik edilmiştir (Sarıoğlu, 2001:106). Ayrıca bkz. Keyder (1993).

[14] Gerçekte çay ve kahve gibi Türkiye'de üretilmeyen ürünler üzerine diğer pek çok ürüne göre daha yüksek gümrük vergileri konulması 1930'lar öncesine dayanmaktaydı. Şeker, çay, kahve yanında tahıl ve tahıl ürünleri ile pamuk ve pamuk ürünleri ithalatına ortalama % 13'lük nominal gümrük vergisi konulmasına rağmen, en büyük koruma oranı artışı şeker, çay, kahve gibi ürünlerde görüldü. Özellikle çay ve kahve Türkiye'de üretimi söz konusu olmayan mallardaki nominal oran artışları hükümetin bütçe gelirlerini artırma ihtiyacından kaynaklandı. Ancak hükümet, bütçeye gelir sağlamak için sadece 1929 öncesindeki gümrük tarifesiyle yetinmedi. Kahve, çay gibi Türkiye'de üretilmeyen mallara önemli harcama vergileri koydu. Böylece ithalatın vergilendirilmesinden önemli artışlar sağladı (Tezel, 1994:165).

Scanned by CamScanner

Türkiye'nin Tasarruf Haftalarında kahvehaneleri örgütlemeye yönelten bir neden kahve ve çayı tamamen yurt dışından ithal etmesiyken, diğer neden fındık, üzüm, incir gibi yerli ürünlerin dünya piyasalarındaki satışlarının azalmasıydı. Siyasal iktidar, sonuçta, dışarıya satışı azalan fındık, üzüm, incir gibi ürünleri iç pazarda tükettirmeye çalıştı (*Akşam*, 7.9.1932). Bunların yanı sıra 1932'de yayınlanan bir genelge, kahvehanelerin örgütlenilmesine kadar uzanan Tasarruf Haftalarındaki etkinliklerin ardında yatan bir üçüncü nedene işaret eder: hayat pahalılığını önleme. Genelge incelendiğinde siyasal iktidar, yerli ürünlerin hemen o yıl içinde tüketilmesini istemişti; çünkü aksi takdirde elde kalan stoklar hayat pahalılığını artırabilecekti. Hayat pahalılığı ise siyasal iktidarın üzerinde mücadele edilmesi için önemle durduğu bir konuydu. Başbakan İsmet Paşa'dan bakanlıklara gönderilen söz konusu genelgede şöyle denilmekteydi:

> İktisat Vekâleti'nden alınan bir tezkerede muhtelif vilayetlerden alınan haberlerden ihracat mahsullerimizin dahili sürümünün çoğaltılmasına memleketin hemen her tarafından çalışılmakta ve bu suretle harici piyasalardaki umumi darlık sebebiyle yüksek fiyatla alıca bulamayan mahsullerimizin dahilde kıymetlendirilmesine uğraşılmakta olduğunun anlaşıldığı beyan ve güzel tedbire Devlet müesseselerince de yardım edilmesi temenni edilmektedir. Hakikaten ihracat maddelerimizin dahilde sürümünü artırmak, mahsulatın piyasalarda birikerek fiyatı tazyit etmesini ve gelecek yıla istok (stok) devredilmesinin önüne geçmek suretli en çok mühim iktisadi faydaları temin edeceğinden Ordu, jandarma, hastaneler, askeri ve diğer leyli mektepler ihtiyaçları için bilhassa üzüm, incir, fındık, zeytin gibi mahsullerimizin mübaaya ve istihlakına ehemmiyet verilmesine temin buyrulmasını tamimen rica ederim (BCA, 030.10.., Yer No: 166.154..3.)

Tasarruf Haftaları, ithal edilen çay ve kahvenin tasarruf ettirilip, yurt içinde üretilen ürünlerin kahvehanelerde daha çok tüketilmesinin teşvik edilmesini kapsıyordu. Tasarruf Haftası etkinlikleri arasında yerli kahve imalatı girişimleri bile söz konusuydu. Hükümet daha 1932 yılında, yerli bir sermayedarın incirden kahve üretimini teşvik etti. Hükümet, incirden imal edilen kahve örneklerine Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti (MİTC)[15] aracılığıyla sahip çıktı ve *Ak-*

[15] Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 18 Aralık 1929'da TBMM Başkanı Kazım Paşa'nın (Özalp) başkanlığında kuruldu. Cemiyetin kuruluşuyla Türkiye'de bir tasarruf ve yerli mallar seferberliği başladı. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, misafirlerine çay

Scanned by CamScanner

şam'daki bir habere göre, MİTC, bunları yufdun her tarafına gönderdi (*Akşam*, 30.11.1932). Bundan bir yıl sonra saf kahveye incir katarak halka satma biçimindeki öneriyi İktisat Bakanlığı olumlu karşıladı. Öneriye göre yılda dört buçuk milyon kilo kahve tüketilmesi nedeniyle Türkiye'nin uğradığı kayıp bu sayede azalabilirdi (*Akşam*, 4.3.1933). "İncir Kahvesi" bir yıl sonra, 1934'te üretildi ve tüketilmesi için basının haber sayfalarında ilan ve reklâmlar verildi.[16]

Bu gelişmeler yaşanırken siyasal iktidar, kahve ve çayın yurt içinde tüketimini azaltmak amacıyla 1930'lu ve 40'lı yıllar boyunca bu iki ürünün ithalatını kısmak ve Tasarruf Haftalarında bunların yerine yerli ürünler tüketilmesini teşvik etmek gibi iki türlü politika izledi.

Kahve ve çay ithalatını kısmaya yönelik yasal girişimler 1931 sonlarında başlatıldı. Dünya ekonomik bunalımının ithalat ve ihracat rejimine büyük darbe vurduğu bu yıllarda, kahve ve çayın ithali bundan payını almış, siyasal iktidar bu ürünlerin ithalini kısıtlamıştı. İthalatın azlığı ise bir süre sonra çay ve kahve fiyatlarının yükselmesine yol açtı. Bir imzasız yazıda, bu nokta, "oldu olacak, bari dışardan kahve, çay gelmesi büsbütün yasak edilsin biz de öyle bilelim ve çay yerine ıhlamur, kahve yerine de süt ve yahut şerbet içelim" (*YK*, 2.1.1932) şeklinde eleştirilmişti. Çay ve kahve fiyatlarını artıran bir diğer neden, bunlar üzerine konulan vergilerin yükseltilmesiydi (*SP*, 1.3.1931).

Kahvehanelerde tüketilen çay ve kahvenin fiyatlarının yükselmesi üzerine, fiyatları normal düzeye çekmek için değişik çözüm önerileri ve uygulamaları geldi. Çay ve kahve fiyatının yüksek olduğuna yönelik şikâyetleri en çok dile getiren derneklerden birisi olan KC'ye göre, kahvehanelere doğrudan satış yapılması yoluyla bunların fiyatları ucuzlayabilirdi (*SP*, 1.3.1931). Aynı tarihte Manisa Belediyesi kahve ve çay fiyatını ucuzlatmak için fiyatlara doğrudan müdahale etti. Bu ildeki kahvehane sahipleri, belediyenin bir fincan kahvenin ve çayın üç kuruşa satılması gerektiğine ilişkin kararına

---

ve kahve ikram etme âdetini kaldırırken Başbakan İsmet Paşa 19 Aralık'ta kabul ettiği gazete sahipleri ve yazarlarına ıhlamur ikram etti. İş Bankası, kuruluş günü olan 25 Aralık'ı milli tasarruf günü" ilan etti (Yapı Kredi, 2003: 133).

[16] "10.000.000 KİLO İNCİR KAHVESİ- her sene Avusturya'da meşhur Viyanalı sütlü kahve hazırlamak için sarf edilir. Siz de bakkalınızdan bir kutu Glorya incir kahvesi alıp nefis ve sıhhi sütlü kahve kolayca hazırlayabilirsiniz" (*Akşam*, 18.11.1934).

Scanned by CamScanner

karşı çıktı ve kahvehanelerini kapattı. *YK*'da çıkan imzasız yazıya göre Belediye'nin bu şekilde fiyat indirimine gitmesine gerek yoktu (*YK*, 13.6.1931). Kahvehane sahiplerine göre ise, kahve ve çayı üç kuruşa satmak kahvehanenin yaşaması için gerekli maddi temeli sağlamaktan uzaktı. Sorun, *YK*'daki deyimle "kitabına uydurularak" çözüldü. Kahve üç kuruşa satılacak, garson hizmeti ve buzlu su için ayrıca "kırk para" ücret alınacak ve sonuçta, kahvehane sahipleri, fincan başı talep ettikleri beş kuruş rakamına ulaşacaklardı. Kahvehaneler, böylece kısa süren bir kapanıştan sonra yeniden açıldı (*YK*, 20.6.1931). Benzer bir mücadele Trabzon Belediyesi ile il içerisindeki kahvehane sahipleri arasında yaşandı. Belediye, birinci sınıf kahvehane ve gazino sahiplerinin çay ve kahve fiyatlarını düşürdü, ancak kahvehane ve gazino sahipleri bir süre sonra bu iki içeceği eski fiyattan satmaya başladı. Belediye'nin uygulamaya yönelik tepkisi kahvehane ve gazino sahiplerine ceza kesmek şeklinde oldu. Kahvehane sahipleri ise buna, kahvehanelerde kahve ve çay servisi sunmamak şeklinde yanıt verdi. Bu mücadele bir habere göre yirmi gün sürmüştü (*Akşam*, 6.9.1932).

Kahvehanelerde içilen kahveyi ucuzlatmaya yönelik belediyelerin girişimlerine karşı, kahvehane sahiplerince suyu ücretli yapma uygulaması Anadolu'nun başka bazı kahvehanelerine yayıldı. Ancak, tüm belediyeler kahvehanelerdeki bu uygulamaya aynı mesafede durmadı. Bazıları, su ücretini yasakladı. İmzasız bir yazıya göre, belediyelerin kahvehaneleri, üç kuruşa kahve satmaya zorunlu kılmaya yönelik uygulamaları devam ettiği sürece, kahvehane sahiplerinin bu şekildeki yöntemlere girişmesi kaçınılmazdı (*YK*, 30.9.1931).

Ne var ki, sorun sadece, kahve ve çay fiyatları konusunda değildi. Kahvehanelere ayrılan kontenjanlar da sorun oldu. 1931 sonlarında kahvehane sahiplerinin kontenjanları artırma talepleri devlet tarafından kabul edilmedi[17] (*Cumhuriyet*, 25.12.1931). Ancak kahvehanelere verilen çay ve kahve kontenjanları sınırlı kalsa da kahve hiçbir zaman yasaklanmadı, bazı yıllar sınırlı da kalmakla birlikte

---

[17] 1930'un sonlarında işletme olarak zor durumda bulunan kahvehaneler olduğu şu haberden anlaşılır: "Kahveciler Reislerini Seçtiler, Neler Yapmak İle Meşguller: Kahveciler Cemiyetinde vazife taksimi yapılmış, reisliğe Nuri Bey seçilmiştir. Yeni heyet devir almakla meşguldür. (...) Cemiyet şunları yapacaktır: 1- Muhtaç kahvecilere 15-20 lira muavenette (yardımda) bulunmak, 2- Karne meselesinden kahvecilerle belediye arasındaki ihtilafı halletmek (*SP*, 27.11.1930).

Scanned by CamScanner

kahve ithalatı devam etti.[18]

Tasarruf Haftalarında kahvehanelerin en etkin örgütlenildiği zaman dilimi, 1932 ile kahvehanelerin modernleştirilmesi ve devletleştirilmesi projesinin gündeme geldiği 1935 yılları arası oldu. Zaman aralığının bu şekilde olması, aşağıda belirtileceği üzere, tesadüfilikle açıklanamaz.

1932, 2054 sayılı yasayla hükümetin çay ve kahve ithalatında tekel kurma yetkisini elde ettiği yıldı. Kahvehanelerde tüketilmemesi veya az tüketilmesi için hakkında çeşitli kararlar, genelgeler ve hatta yasalar çıkarılan çay ve kahve gibi ürünlerin dağıtımına ilişkin "Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında" 2054 sayılı yasa, 2 Temmuz 1932'de kabul edilmiş ve o tarihten II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar yürürlükte kalmıştı. Yasanın gerekçesine bakıldığında, Türkiye'ye şeker, çay ve kahve ihraç eden ülkelerin Türkiye'den ithalatının çok az olduğundan, bunlarla karşılıklı ticari ilişkileri geliştirmenin ve takas işlemlerini kolaylaştırmanın zorunluluğundan bahsedildiği görülür. Yasa, bu maddelerin ithalatını ve dağıtımını "İnhisarlar İdaresi"ne bırakmaktadır. Ancak İktisat Encümeni özel ithalatçılara hiçbir olanak tanımayan bu hükmü fazla sert bulmuş ve "aynı maksadı ithalatçı tacirlerimiz marifetiyle temin edebileceğine... kanaat hasıl olduğu takdirde tüccarı da bu uğurda" kullanabilmek amacıyla şeklinde bir fıkra eklemiştir. Yasalaşan bu fıkraya göre, tüccar ithalat değeri kadar mal ihraç edebilecek durumda ise, ithalatta bulunmasına izin verilebilecektir (Boratav, 1982:182). Nitekim Brezilya Kahve Şirketi isimli bir anonim şirket 1932'de kurulmuş ve İnhisarlar İdaresi yanında ithalata başlamıştı. Şirket, ithal ettiği kadar kahveye karşılık olmak üzere ihracat yapmak zorundaydı (*Yeni Sabah*, 4.11.1939).

1933 ve 1934, çay ve kahve gibi yurt dışından ithal edilen ürünler üzerine yeniden harcama vergileri konulduğu yıllardı (Tezel, 1994:170). Bu vergilerin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkan çay ve kahve fiyatlarının artışı daha önceki yıllarda olduğu gibi basında eleştiri konusu olmaya devam etti. Bursa'da yayınlanan *Yeni Fikir*'in ilk sayfasındaki bir şikâyet dilekçesinin haber yapıldığı yazıda kah-

---

[18] Oysa dışarıdan ithal edilme gerekçesi, İtalya gibi bir faşist ülkeyi bu içeceğin tüketilmesini yasaklamaya götürmüştü. İtalya, daha II. Dünya Savaşı başlamadan önce, geliri koruma, dışarıya para akıtmama gibi gerekçelerle kahveyi yasaklamıştı (YK, 17.5.1939).

Scanned by CamScanner

vehanelerde içilen bir bardak çay ve bir fincan kahvenin fiyatının giderek yükselmesine rağmen, 1935'lere gelindiğinde siyasal iktidarın girişimleri sonucu şekerin tüketiciye yansıyan fiyatının düşürülebildiği belirtilerek, hükümetten çay ve kahve konusunda benzer girişimler talep edildi. Dilekçede şunlar yazılıydı: "Şeker ucuzladı, 30 kuruşa indi. Bu inişten çok fayda gördük. Ancak kahve yerlerinde içtiğimiz kahve ve çayın fiyatı hiç değişmedi. Bunu hiç olmazsa üç kuruştan yüz paraya indirmek mümkündür. Uray başkanlığının dikkatini çekeriz. S. Yörük" (*Yeni Fikir*, 13.7.1935).

Verginin artışı bir başka açıdan yorumlandığında, sadece kahvehane gibi halkın bir araya geldiği toplanma mekânlarında değil, ev gibi özel mekânlarda da tüketilen başlıca iki içeceğe yurt içi talebin azaltılmasının hedeflendiği söylenebilir. Ne var ki, yurt içi talebi kısıtlamaya yönelik politika, sadece vergi artışıyla yürütülmemiş, Tasarruf Haftalarında kahvehaneler, bu amaçla örgütlenilmişti. Hükümet, bu ithal ürünlere yönelik yurt içi talebi azaltmak, yerlerine yerli ürünleri tükettirmek amacıyla Tasarruf Haftalarında kahve ve çay içmeme kampanyaları düzenledi. Bu kampanyalarda kahvehaneler, iktidar tarafından etkin biçimde örgütlendi.

Sürdürülen kampanyalar, MİTC öncülüğünde *propagandalar*[19] ve *yasaklamalar* şeklinde iki boyutta yürütüldü. Mücadelenin propaganda boyutunda, MİTC, kahvehane duvarlarına asılmak üzere ilanlar göndermekte ve basında bu konuda halkı uyarıcı öğütlerde bulunmaktaydı. Kahvehanelerde ve sokaklarda asılan ilanların birisinde şunlar yazılıydı:

Yerli yemiş ye!
Yemiş yiyen sağlam olur!
Yemiş yiyen geç ölür![20] (*Akşam*, 7.9.1932).

Propagandalar, sadece ilanlardan ibaret değildi. Hikmet Feridun'un 1932 yılındaki Tasarruf Haftası başlamadan birkaç önceki bir yazısına göre, bu haftada yurdun her yerindeki değişik kahvehaneler ve kıraathanelerde tasarruf propagandasının sözlü yapılma-

---

[19] Basındaki haber ve yorumlarda halka yönelik bu uyarıcı etkinlikler olumlu anlamda "propaganda" olarak nitelenmiştir.

[20] Daha başka ilanlar da vardı: "Her gün ye bir avuç üzüm/Üzme beni üzüm üzüm/Bu üzümler hep sürülsün/Bağcıların yüzü gülsün"; "İncir incir ballı incir/Dizi dizi altın incir/İncir yiyen sağlam olur/Aydınlılar ferah olur"; "Fındık fındık çıtır çıtır/Hem kan yapar hem ısıtır/Kanın yoksa fındık ye, sen/Karadeniz olur hep şen (*Akşam*, 25.11.1932).

Scanned by CamScanner

sı kararlaştırıldı (*Akşam*, 23.11.1932). Bu karar hayata geçirildi ve her yıl Aralık ayında düzenlenen "Tasarruf ve Yerli Malları Haftalarında", sadece meydanlarda ve radyolarda değil kahvehanelerde de propagandalar yapıldı (Tör, 1976:13). Kahvehanelerde ve kıraathanelerde yapılacak propagandalara 1934'te, tasarrufla ilgili propaganda plaklarının kahvehanelerde çalınması eklendi. 1931'de yayınlanan bir talimatnameyle oluşturulan *Halk Hatipleri Teşkilatı*'ndan (Bölüm 5) seçilecek 20 kişilik hatip ise, Halkevlerinde, radyoda ve kahvehanelerde haftayla ilgili konferans vermek üzere görevlendirildi (*Akşam*, 23.11.1934).

Kampanyanın ikinci boyutu olan kahvehanelerde çay ve kahve içilmesi yerine, kuru meyve yenilmesine yönelik uygulama, 17 Kasım 1932'de *Akşam*'a yansıyan bir habere göre, çay ve kahveyi kahvehanelerden yasaklamayı içermemekteydi. MİTC, hafta boyunca çay ve kahve yanı sıra üzüm, incir, fındık gibi kuru meyvelerin tüketimini artırmak için kahvehane sahipleri nezdinde girişimde bulunmuştu (*Akşam*, 17.11.1932). Ertesi gün çıkan habere göre ise MİTC'in yerli mallara rağbeti artırma ve kahvecilerin kahvehanelerdeki müşterilerine üzüm, incir, fındık gibi kuru meyveler vermesini sağlamaya çalışmasının zor olduğu; çünkü kahvehanelerde çay, kahve içmenin bir alışkanlık haline geldiği belirtildi. Bu durum karşısında kuru meyveleri kahvehanelerde tükettirmenin başka yolları aranmalıydı. Bulunan yol fındık, üzüm, incirden pastalar yapıp çayla beraber halka vermeyi "temin etmek"ti. Bu nedenle yapılması gereken, pastacılığı geliştirmekti (*Akşam*, 18.11.1932). Tasarruf Haftası'na girildiğinde İçişleri Bakanlığı'nın yayınladığı bir genelge ise bu konuda tavizsiz bir politika izleneceğine, uygulamaya ilişkin hiçbir zorluğun kabul edilmeyeceğine işaret etti. Genelge dört maddeden oluşmaktaydı. Üçüncü maddesinde, hafta boyunca, üzüm, incir, fındık, portakal gibi Türkiye'de yetişen kuru ve yaş yemişlerin bütün kahvehanelerde tüketilmesini sağlamak için gerekli tedbirlerin alınması istenildi (*Akşam*, 1.12.1932).

Öngörülen önlemler yerine getirilmeye çalışıldı. Konya'da "halkın toplu bulunduğu yerlerde ve Halkevlerinde konferanslar" verilmekte (*Akşam*, 6.12.1932), Kargı kasabasındaki kahvehanelerde şeker kullanılmamaktaydı (*Akşam*, 6.12.1932). Zonguldak'taki kahvehanelerde ve evlerde kahve yerine incir, üzüm ve fındık yenilmesi hakkında MİTC tarafından verilen konferanslar ve yapılan "propagandalar" sonucunda şehirde bu ürünlerin sürümü yüzde elli arttı

Scanned by CamScanner

(*Akşam*, 8.12.1932). İstanbul'da kahvehane ve gazinolarda tasarrufla ilgili hazırlanan el ilanları dağıtılmakta (*Akşam*, 14.12.1932), Samsun'da kahve ve kıraathanelerde kahve, çay yerine ıhlamur ve ayran satılmakta (*Akşam*, 14.12.1932), Çeşme'de kahvehane sahipleri kahvehanelerinde üzüm, incir, badem, ıhlamur vermekteydi (*Akşam*, 14.12.1932). Yerli ürün kullanmayla ilgili girişimler camiler ve okullara da genişlemekteydi (*Akşam*, 15.12.1932). Malatya'daki kahvehanelerde kahve, çay yerine Elazığ'da yetişen "Çedele" denilen nebattan ve Antep'in "ravak" denilen pekmezinden verilmekte ve bu tür yeniliklerde özellikle *Ankara Kıraathanesi* öncülük yapmaktaydı (*Akşam*, 21.12.1932).

Kahvehaneleri Tasarruf Haftaları boyunca örgütleme girişimleri 1933'te de aynı şekilde sürdü. Kastamonu'daki kahvehanelerde ve gazinolarda kahve ve çay yerine elma, armut, üzüm, incir gibi "milli mahalli" ürünler (*Akşam*, 7.12.1933), Bitlis'te ise bal, üzüm, incir, pekmez, ceviz, fındık tüketilecekti (*Akşam*, 15.12.1939). Giresun'daki şehir ve ilçe kahvehanelerindeki müdavimlere çay ve kahve yerine yerli meyve ve ıhlamur servisi yapılmaktaydı (*YG*, 28.12. 1933). Bursa kahvehanelerindeki uygulama, sadece cuma günleri ve tüm yılı kapsaması itibariyle diğer illerdeki kahvehaneleri örgütleme etkinliklerinden farklı oldu. Cuma günleri Bursa kahvehanelerindeki müdavimlerin zorunlu olarak tüketebileceği ürünler sadece üzüm, fındık ve incirdi (*Yeni Fikir*, 18.12.1933). Bu uygulamaların yanı sıra 1932'de olduğu gibi, 1933'de de Tasarruf Haftası'yla ilgili konferansların verilmesinde hükümetin kullandığı mekânlar arasında kahvehaneler yer aldı (*Akşam*, 15.12.1933).

Siyasal iktidarın MİTC aracılığıyla, Tasarruf Haftası boyunca kahvehaneleri örgütleme girişimleri, basındaki bazı haberlere göre, kahvehaneleri kullananlarca olumlu karşılanmıştı:

> Kazamız (Karacasulu) İktisat ve Tasarruf Cemiyeti verdiği bir kararla bilumum kahve, gazino ve sair mahallerde yabancı mal kullanılmayarak milli mahsulümüzün sarfedilmesini ve keyif için oynanılan oyunlarda verilen meşrubat ve sairenin behemal milli mahsul olmasını temin ve hususun mahallerle evlere de teşmili kabul edilmiştir. Halk, cemiyetin bu kararını seve seve kabul etmiş ve o tarihten beri kahve, çay yerine, milli mahsulümüz sarfedilmekte ve bu suretle yabancı olan kahve ve çayın sürümü günden güne eskisine nispetle azaltılmaktadır (*Cumhuriyet*, 29.1. 1933).

Scanned by CamScanner

1934'te ise Acıpayam'a yeni atanan kaymakam Hikmet Bey'in teşviki ile "Kahve ve Çay İçmeyenler Cemiyeti" kuruldu. Nedeni, kaymakamın belirttiğine göre her yıl dışarıya dört milyon lira çay ve kahve parası gitmesini önlemekti. Kaymakama göre, yerli ürünlerin sadece kahvehanelerde tüketilmesi yeterli değildi, evlerde ve resmi dairelerde kahve içme ve ikram etme alışkanlığı da değişmeliydi. Kaymakamın öncülüğünde kurulan Cemiyet'e üye 33 kişi "en az bir kişiyi kandırıp kahve ve çay içmekten vazgeçirecek"ti. Kahve ve çay içmekten vazgeçen kişi yasayı ilk defa ihlalinde 50, tekrarında 75 ve sonrasında 100 kuruş para cezasına çarptırılacak, toplam beş defa ihlal halinde "o zat ile meşgul olunmayacak"tı (*Akşam*, 9.8.1934).

Kahvehanelerin modernleştirilmesi ve devletleştirilmesi tartışmalarının yapıldığı yıl olan 1935'te, Tasarruf Haftalarındaki benzeri girişimlere devam edildi. Üzüm, incir, fındık, zeytin gibi yerli ürünlerin fazla tüketilmesi için Bursa'da alınan önlemler arasında "on beşinci pazar günü" kahvehanelerde ocak yakılmayacağına, kahve ve çay isteyenlere ise incir, üzüm verileceğine ilişkin karar, hafta gelmeden yaklaşık bir ay önce alındı (*Yeni Fikir*, 19.11.1935). Bir habere göre ise, Bursa'ya bağlı Gemlik ilçesindeki kahvehanelerde hafta boyunca çay ve kahveden ziyade ıhlamurun halk arasında rağbet bulduğu belirtildi. Haberde, Gemliklilerin ıhlamur içmekle hem sağlıklarını hem paralarını korudukları durumu "bir taşla iki kuş" şeklinde açıklanmıştı (*Karagöz*, 23.1.1935).

Daha sonraki yıllarda kahvehanelerin Tasarruf Haftalarında örgütlenilmelerine ilişkin genelgeler yayınlanmaya devam etti. MİTC'in yeni ismi olan Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumu Genel Sekreterliği'nin 1938'deki Tasarruf ve Yerli Malı Haftası'nda bütün örgütlerine gönderdiği genelgede olduğu gibi, kuruma bağlı örgütler hafta boyunca, kahvehane, gazino gibi kamusal mekânlarda kahve, çay yerine portakal, üzüm, incir, ıhlamur verilmesine yönelik girişimlerde bulunacaktı (*Babalık*, 1.12.1938). Bununla birlikte, 1932 yılında kahvehanelerin Tasarruf Haftalarında örgütlenilmesine ilişkin genelgeyle, 1938 yılında yayınlanan genelge arasında, en azından bunları yayınlayan kurumlar bağlamındaki farklılık gözden kaçmaz. 1932 yılındaki genelgenin kaynağı İçişleri Bakanlığı gibi siyasal otoriteyi daha üst düzeyde temsil eden bir kurumdu. 1938 yılındaki genelgeyi yayınlayan doğrudan İçişleri Bakanlığı değil, ona bağlı olan Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumu Genel Sekreterliği idi. Böyle olmakla birlikte, bir habere göre bu genelgenin Maraş gibi uzak illerdeki kahvehanelerde bile hayata geçiril-

Scanned by CamScanner

diği anlaşılmaktadır. Habere göre Maraş'taki kahvehanelerde çay ve kahve yerine "yerli yemiş" satılmaya başlamıştır ve uygulama hafta boyunca sürecektir (*Ulus*, 13.12.1938).

II. Dünya Savaşı yıllarında, siyasal iktidar tarafından kahvehanelerin Tasarruf Haftalarında örgütlenildiklerine ilişkin haberlere çok az rastlanmaktadır. Savaşın ilk aylarında Niğde ilindeki Tasarruf Haftasında kahvehaneler ile birlikte, gazinoların ve hamamların çay ve kahve yerine ıhlamur, elma ve portakal gibi yerli ürünlerin tüketilmesi konusunda örgütlenildikleri şeklindeki bir haber (*YS*, 27.12.1939) ender görülen örneklerden birisidir. Ancak bu, ne kahvehaneler dışındaki mekânların Tasarruf Haftalarında etkin bir şekilde örgütlenilmediği; ne de kahvehanelerin örgütlenilmesinin tamamen terk edildiği anlamına gelir. Tasarruf Haftalarında, kahvehanelerden ziyade okullar ve Halkevleri konferans ve sergi amaçlı olarak örgütlenilmiştir. Ne var ki, Gökşen'in, Tasarruf Haftalarıyla ilgili olarak "kahvehane denilen yerlerde mutlak kahve veya çay mı içmek gerekir? 5, 7 kuruşa bir elma veya birkaç incir, üzüm verilemez mi?" (1942:2-3) şeklinde, eleştirel vurgular içeren sorularının anlattığı gerçek, kahvehanelerin Tasarruf Haftalarında eskisi gibi örgütlenilemediğine gönderme yapar. Kahvehanede çay ve kahve yerine, elma ve incir tüketilmesinin gerekliliğine işaret eden bir istek, tüketilmesi "mutlak" olmayanın çay ve kahve dışındaki ürünler olduğunu gösterir.

II. Dünya Savaşı sırasında kahvehanelerin daha önceki yıllara göre Tasarruf Haftalarında daha az etkin kullanılmasını yurt içindeki kahve buhranına bağlamak ilk bakışta doğru görünebilir. Daha başka deyişle, kahvehanelerde tüketilebilecek kahvenin bile bulunmasında yaşanılan sıkıntılar, bu içeceklerin az tüketilmesi için Tasarruf Haftalarında kahvehanelerin örgütlenilmesine daha az başvurulmasını gerektirebilir. Gerçekten de dönemin basını, yurt içinde kahve yetersizliğine ve bunun sonucunda kahve fiyatlarının yüksekliğine ilişkin yakınmalarla doludur. Hatta kahve, ekmek, şeker ve un ile birlikte karneye bağlanan bir üründü (Metinsoy, 2004:62). Gerçi, hükümet, daha savaşın hemen başında savaş süresince kahve yetersizliğinin önemli bir sorun olacağını anlamış, sorunu baştan çözmek için Kahve Şirketi'ni feshetme ve kahve ithalatını serbest bırakma gibi çeşitli kararlar almıştı (*YS*, 4.11.1939).[21] Yine, kahve

[21] Ancak yine de Kahve ithali karşılığında ihraç yapabilen Kahve Şirketi, bu karara karşın hükümetle daha önce yaptığı anlaşma nedeniyle iki yıl daha ihracat yapmaya ve

Scanned by CamScanner

ithalatının serbest bırakılmasına rağmen kahvenin stoklandığına, yurtta bulunmadığına yönelik olarak savaşın ilk aylarında başlayan şikâyetler üzerine siyasal iktidar, gerekli müdahalelerde bulunmaya çalıştı. 1939'un Aralık ayında Ziraat Bankası ve Brezilya Kahve Şirketi tarafından toplam otuz bin çuval kahve ithal edilmişti. Kahve Şirketi, ithal ettiği bu miktarı ihraç edeceği ürünler yoluyla karşılayacaktı. Ziraat Bankası, ithal edilen bu miktar üzerine on beş bin çuval daha kahve sipariş etmişti. Kahve ithali yönündeki çabalar, aynı zamanda vurgunculuğa ve stokçuluğa karşı alınmış bir önlemdi (*YS*, 19.12.1939).

Bu çabalara rağmen savaş ilerledikçe tekrar bu alanda stokçuluğun arttığına ve çay, kahve ve şekerin azlığına yönelik şikâyetlerle ilgili haber ve yorumlar basına yansıdı. Savaş süresince çay ve kahvenin kahvehanelere dağıtımının kontenjana bağlanması, kahvehane sahiplerince şikayet edilen bir diğer konu oldu. Dolayısıyla kahvehanelerde tasarruf edilecek kahve içeceği dahi yoktu veya çok azdı. Bu gerçek, yerel gazetelerde bile bazen mizahi bir dille, kahvehane sahiplerinin tutumlarını eleştirmek amacıyla dile getirildi. *Açık Ses*'te D. E. imzalı "Kahveye Dair" başlıklı bir yazıda Bursa'da 1941 yılı itibariyle sayısı 282 olan kahvehane sahibinin, kahve azlığı ve kendilerine yeterli kahve kontenjan ayrılmaması gibi gerekçelerle yaptıkları şikâyetlerin yersiz olduğu savunuldu. Bursa halkının günde 10 çuval kahve tükettiği, bu nedenle şehre gelen toplam on çuval kahvenin tümünün "kahvehanelere peşkeş çekilemeyeceği" belirtildi. Kahvehane sahipleri her zaman yaptıkları gibi kahve içerisine arpa ve nohut karıştırarak soruna çözüm bulabilirlerdi (*Açık Ses*, 22.3.1941). Ancak, 1943 yılındaki kahve yokluğu, Mersin gibi bazı illerde, böyle bir çözümü sadece kahvehane sahiplerinin değil, kahve tiryakisi olan kahvehane müdavimlerinin de istediğini gösterir. Haber şayet doğruysa, şehirdeki kahvehanelerin hiç birisinde 1943 Haziran ayında kahve bulunmamaktadır; çünkü İnhisarlar İdaresi kahveyi her aileye yüz gram içerecek şekilde da-

---

kahve ithal etmeye devam edecekti Kahve Şirketi genel müdürü Azmi Bey, hükümetin bu kararı üzerine verdiği bir demeçte şunları söylemişti: "Hükümet, bugünkü şeraite nazaran kahve ithalatını serbest bırakmak suretiyle isabetli bir karar vermiştir. Çünkü siyasi ve iktisadi vaziyetin bu kadar karışık olduğu bugünlerde bu işi tek elden idare etmek ve bedelini de ihracat tarikile ödemek imkânsız bir haldedir. Kahve şirketi 7 senelik faaliyeti müddetince memlekete her cepheden faydalı olmuştur" (*YS*, 4.11.1939).

Scanned by CamScanner

ğıtmış, kahvehaneleri bu uygulamanın dışında bırakmıştır. Yapılan açıklamada, kahve bunalımı geçinceye kadar kahvehanelere bu içeceğin verilmeyeceği belirtilmiştir. Bu durumda, kahvehane sahipleri, "tiryaki müşterilerin teklif ve ısrariyle kavrulmuş nohut ve arpadan kahve pişirmeye başlamışlardır". Kahvehane sahipleri, müşterilerin talepleri doğrultusunda nohut ve arpa karışımı kahve içeceği hazırladıkları için, belediye konunun suç oluşturup oluşturmayacağı üzerine hukuksal inceleme başlatmıştır (*TS*, 17.6.1943).

1943 yılında Mersin Belediyesi konu hakkında hukuksal inceleme başlattığını duyururken, Ankara Belediyesi, hukuksal olduğu ileri sürülen sorunu aynı tarihte çözdü. Kahvenin karneyle satıldığı 1943 yılında, bu içeceğe nohut, arpa gibi maddeler kattığı gerekçesiyle Ankara'da Çankırı caddesindeki *Kastamonu Kıraathanesi* sahibi Abdurrahman Özdanal 50 lira, Hamamönü'nde 17 numaralı kahvehanenin sahibi İbrahim Kurt 25 lira para cezasına çarptırıldı (*Ulus*, 1.12.1943).

Kahve bunalımı 1943 yılının sonlarına doğru İnhisarlar İdaresi'nin daha fazla kahve ithalatı yapma politikasıyla aşılmaya çalışıldı. Nitekim 1944 yılında bazı ilçelerdeki kahvehane sayılarının artışını kahve ithalindeki artışa bağlayan söylem, izlenen politikada belli bir başarıya ulaşıldığını göstermektedir. İmzasız bir habere göre, Sındırgı gibi bazı ilçelerde kahvehanelerin sayılarının artmasının nedeni kahvenin piyasada çoğalmasıyla ilişkilidir (*SP*, 4.4.1944). Sındırgı ilçesinde kahvehanelerin artışını kahve içeceğiyle ilişkilendirmenin abartı içerdiği kuşkusuzdur. Bir o kadar üzerinde durulması gereken konu da, II. Dünya Savaşı'nda *çay ve kahve azlığı nedeniyle* kahvehanelerin Tasarruf Haftalarında yaygın olarak örgütlenilmediği şeklindeki bir görüştür. Ne var ki, kahve ve çayın savaş öncesinde bile yurt içinde azlığına yönelik şikâyetler hatırlandığında, bu görüşün geçerli olmadığı kolaylıkla anlaşılabilir. Kahve ve çay azlığı 1932-1935 döneminde de şikâyetlere konu olmasına rağmen, kahvehaneler bu dönemde Tasarruf Haftalarında en etkin şekilde örgütlenilmişti. Tasarruf Haftalarında yerli ürünler tüketilmesi, ithal ürünlerin azaltılması veya hiç kullanılmaması yönündeki etkinlikler savaş boyunca da sürdürülmüş; ancak, kahvehaneler, basından izlenebildiğine göre artık bu amaçla örgütlenilen mekânlar olmaktan hemen hemen çıkmıştır.

II. Dünya Savaşı yıllarında kahvehanelerin Tasarruf Haftalarında önceki yıllara göre daha az örgütlenilme girişimlerine tabi kal-

Scanned by CamScanner

malarını iki nedene bağlamak mümkündür. İlki, kahvenin yanında Tasarruf Haftalarında kahvehanelerde tüketilmemesine çalışılan ürünlerden birisi olan çayın, 1940'lardan sonra önemli miktarda Türkiye'de üretilmeye başlamasıdır (Tezel, 1994:165). Çayın Türkiye'de üretiminin artışı, kahvehanelerde tüketilen içecekler bağlamında ithalata bağımlılığı azaltacaktır. Böylece kahve yanında kahvehanelerde tüketilmemesi için uğraş verilen bir ürün bu anlamda bir sorun oluşturmayacaktır.

Kahvehanelerin savaş süresince Tasarruf Haftalarında örgütlenilmesine daha az önem verilmesinin bir diğer nedeni de, 1932 yılından sonra yayınlanan genelgelere bakıldığında anlaşılabilir. Bu genelgelerde kahvehanelerin Tasarruf Haftalarında örgütlenilmesinin başlıca nedenlerinden birisi olarak fındık, üzüm, incir gibi ürünlerin ihracında yaşanan darboğazlar nedeniyle yurt içinde hemen tüketilmesi gerektiği, aksi takdirde biriken stokların bunların fiyatlarının artmasına yol açacağı belirtilmişti. İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında ihraç ürünlerine getirilen geçici bir kısıtlılık dışındaki rakamlar, 1940'tan başlayarak kabuklu ve kuru meyve ihracının giderek arttığını gösterir (Tezel, 1994:119). Dolayısıyla 1930'ların ilk yarısına kadar etkili olan ekonomik bunalımın bir yansıması olarak dışarıya ihracında sorun yaşanan kabuklu ve kuru meyvelerin Tasarruf Haftalarında kahvehanelerde tüketilmesi için kampanyalar düzenlenmesi, savaş koşullarında çok fazla anlamlı değildi.

Sonuçta 1935 yılında kahvehanelere ilişkin proje gündeme gelmeden önce bile bu mekânlar Tasarruf Haftalarında örgütlenilmeye başlanmıştı. Buna karşın, kahvehanelerin devletleştirilmesine ilişkin adımlar sıralanırken, bu sürece giden adımlardan birisi olarak belirtilen devletin kahvehaneleri halkın eğitimi ve öğretimi doğrultusunda kullanması, Tasarruf Haftalarında kahvehanelerin örgütlenilmesi örneği üzerinden gerekçelendirilmişti. Kahvehanelerin 1935 yılından önce de Tasarruf Haftalarında örgütlenilmesi, projede vurgulanan noktanın uygulamanın yaygınlaştırılarak devam ettirilmesi olduğu anlaşılmaktadır.

2. *Kahvehaneleri Örgütleyerek Hayata Geçirilen Bir Reform Programı*

Kahvehane mekânına ve içinde yapılan etkinliklere eleştiriler yöneltilmesine rağmen, 1932 ve 1933 yıllarının Ramazan aylarında, 1930-45 arasındaki diğer yılların tersine, kahvehanelerdeki etkinlik-

Scanned by CamScanner

ler daha canlı ve olumlu biçimde yansıtıldı.[22] Bu canlılık, sadece basına yansıyan betimlemelerden ibaret değildi, siyasal iktidar 1932 yılının Ramazan ayına kadar izin vermediği bazı kahvehane etkinliklerini bizzat kendisi örgütleyerek kahvehanelerdeki canlılığa katkıda bulundu. 1932 yılının Ramazanında, kahvehanelerin sahura kadar açık tutulması, insanların bu vakte kadar, tavla, domino oynamalarına, sohbet yapmalarına izin verilmesi gibi bazı eski gelenekler yeniden canlandırıldı. Gazete haberlerinde kahvehanelerde meddah, Karagöz, kukla gösterilerine ilişkin haberler yer aldı. Üstelik 1932 yılındaki Ramazan ayının bu canlılığını iletmede *HM* bile kayıtsız kalmadı, o da Ramazan ayındaki hareketliliği duyurmada yerini aldı. Eski Ramazanlarda kahvehanelerde oynatılan Karagöz'den, âşıkların bu mekânlardaki türkülerinden, kahvehanelerdeki manilerden örnekler verdi (*HM*, 30.1.1932). 1932 Ramazan ayında Karagöz, meddah, ortaoyunu yanında İstanbul'da *Fevziye Kıraathanesi*'nde Ramazan ayı boyunca Raşit Rıza ve arkadaşları her gece sahne almaktaydı (*SP*, 6.1.1932).

Ramazan etkinliklerindeki canlılık sokağa da taşmıştı. Müdavimler, sahura kadar kahvehaneleri kullanabilmekte, onların eve gitme zamanları, uzun bir aradan sonra ilk kez çalınmasına izin verilen davul sayesinde duyurulmaktaydı. 1932 yılının Ramazan ayında İzmir'de Ramazanda davul çalınmasına ve kahvehanelerin sahura kadar açık tutulmasına ilişkin tartışmalar yaşandı:

> Ramazan'da davul çalınıp çalınmaması hakkındaki münakaşalar bitmiştir. Vali Paşa dün geceden itibaren davul çalınmasına müsaade etmiştir. Oruç tutanlar bu eski an'anenin idamesine sevinmişlerdir. Kahvelerin gece saat üçe kadar açık tutulması için polis müsaade vermiştir (*SP*, 13.1.1932).

---

[22] Sözgelimi, 1934 Ramazanında böyle bir canlılık yoktur. 1934 yılında, Ramazan ayının başladığı ve bittiği bir iki küçük, gazetenin en altına konulan haberlerle duyurulmuştur. 1934 yılı Ramazan'ın başladığına yönelik haber şöyledir: "Oruç Ayı: Müslümanların oruç ayı olan Ramazan, bugünden itibaren başlamıştır. Müftülük, camilerde vaiz verecek ve mukabele okuyacak olanları tespit etmiştir. Oruç başlangıcı yani imsak 5.27'de; oruç bozumu yani iftar da 16.41'dedir. Teravih 18.19'da kılınacaktır (*SP*, 8.12.1934). Haber, üçüncü sayfada en altta verilmiştir. 1934 yılında Ramazan eğlencelerine ilişkin Çorum'dan gelen ve basına yansıyan bir mektupta, sabahları, Çorum *Merkez Kahvesi* hariç bütün kahvehanelerin kapalı olduğu, ancak öğleden sonra canlandığı belirtilmektedir. Bu durum, oruç tutanların fazlalılığına bağlanmaktadır. Bu yılın Ramazan ayında, davul zurna gibi geleneklerin olmadığı mektupta bildirilen başka bir konudur (*SP*, 25.12.1934).

Scanned by CamScanner

Doğu Anadolu'da Ramazanda kahvehanelerin önemi daha da artmaktaydı. Kahvehanelerde, genç-yaşlı bir arada bulunmakta ve çok çeşitli etkinlikler gerçekleştirilmekteydi. Bu illerden birisi de Bitlis'ti. Bitlis'te Ramazanın nasıl geçtiği şöyle duyurulmaktaydı:

> Burada Ramazan çok güzel geçer. Bu Ramazan genç, ihtiyar herkes teravih namazından sonra sahura kadar kahvede tavla, tombala oynamakla vakit geçirmektedirler. Bilardo masası hiç boş kalmıyor. Fakat sahur davulu çalıp halk kahveyi terk ettiği zaman herkesin cebinden 40-50 kuruş kadar eksildiğini söylemeye bilmem lüzum var mı? Kahveye gelmeyenler evlerinde fincan oyunu oynamakla vakit geçiriyorlar (*SP*, 27.1.1932).

İzmir ve Bitlis'te kahvehaneler sahura kadar açıkken, Gönen gibi yurdun bazı yerlerindeki kahvehanelerin sabaha kadar açık kalmasına izin verilmişti. Gönen'deki kahvehane müdavimleri, bu zamanlarını, kahvehanelerde Tayyare Cemiyeti ve Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin düzenlediği tombala partileriyle geçirmekteydi (*SP*, 26.1.1932).

Ramazan Kastamonu'da da gece hayatını canlandırmıştı:

> Dört gündür, Kastamonu ramazan ile meşguldür. Şimdiye kadar hiç göze çarpmayan gece hayatı, ramazanla beraber kendisini göstermeye başladı, akşamla yatsı sonuna kadar, sokaklarda, çarşıda bir kalabalık görülüyor. Bilhassa teraviden sonra kahveler, ağızlarına kadar doluyorlar. Ve hemen her kahvehanede de bir tombala gürültüsüdür gidiyor. Halısına, parasına tombala çekenlerin haddi hesabı yok. (...) Belediye, ramazan şerefine, evvel gece yarısına kadar yaktırdığı elektriği şimdi dörde kadar yakıyor (*HM*, 16.1.1932).

1932 yılı Ramazan ayında sahura kadar açık olan Bandırma'daki kahvehanelerde Himaye-i Etfal Cemiyeti (5 Aralık 1934'ten itibaren Çocuk Esirgeme Kurumu olarak adlandırıldı) tombala çekilişleri düzenlemekteydi. Kahvehane müdavimleri tombala oyunlarından sonra, sahura kadar kahvehanelere gitmekteydiler (*Akşam*, 22.1.1932). Tombala çekilişleri 1933 yılı Ramazan ayında, yine sahura kadar açık olan kahvehanelerde gerçekleştirilmeye devam etti. Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin gece belli saatlere kadar düzenlediği tombala çekilişlerine katılan kahvehane müdavimlerinin bazıları sahura kadar çalgılı ve çalgısız kahvehaneleri kullanmaktaydılar. Ban-

Scanned by CamScanner

dırma kahvehaneleri yanında, ay boyunca Balıkesir'deki erkekler kahvehanelerde gece ona kadar tombala çekilişi yapmakta, bu saatten sonra çalgılı kahvehaneleri kullanmaktaydılar (*Akşam*, 11.1.1933). Sivas'ta Ramazan gecelerinin çok canlı geçtiğinin bildirildiği bir haberde ise, bütün kahvehanelerin sahura kadar müdavimlerce "hıncahınç" dolması, en kalabalık ve işlek kahvehanenin memur ve esnafın kullandığı *Rıza Çavuş'un Kıraathanesi* özel örneğinde açıklanmaktaydı. Bu kıraathanede bulunan "masaları bozuk bilardolarda" sahura kadar bilardo oynanmaktaydı (*Akşam*, 12.1.1933). Edremit'teki kahvehanelerde daha çok tombala çekilirken (*Akşam*, 12.1.1933), Mudanya'daki kahvehanelerde Ramazan geceleri Bursa'daki sinemalarda oynatılacak filmlerin ilanları duyurulmakta, kahvehane müdavimleri özel otobüslerle Bursa'ya sinemaları izlemek üzere gitmekte ve sahurda dönmekteydi (*Akşam*, 13.1.1933). 1933 Ramazan ayında İstanbul'daki mahalle kahvehanelerinde bile Karagöz oynatılmakta, meddahlar hikâye anlatmakta, halk, izin verilen davul sesiyle sahura kalmaktaydı (Orhan Seyfi, 1933: 1).

1932 ve 1933 yıllarındaki Ramazan aylarında kahvehanelerde tombala oynamayı örgütleyen Himaye-i Etfal ve Tayyare Cemiyetleriydi. Kahvehanelerde oynatılan tombala dolayısıyla kazanılan beş-yirmi lira arasındaki ücretin bu kurumlara yatırılması gerektiğinden, kahvehane sahiplerinin 1932 ve 1933 Ramazan aylarında bu cemiyetlere başvurması gerekti. Dolayısıyla konunun küçümsenemeyecek bir ekonomik boyutu bulunduğu için uygulamanın bundan sonra da sürmesi mantıklı görünebilirdi. Oysa 1934 Ramazanında kahvehanelerde tombala oynatılması yasaklandı. Bu ise, konunun sadece ekonomik boyutunun olmadığını, kahvehanelerde tombalanın örgütlenilmesinin sadece Tayyare Cemiyeti ve Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin gelir elde etmek kaygısıyla açıklanamayacağını göstermektedir.

1934 Ramazan ayına girildiği ilk gün kahvehane sahipleri Tayyare Cemiyeti'ne tombala oynatma izni için başvurdu. Piyango hakkını elinde bulunduran bu cemiyet, *Akşam*'da kullanılan ifadeyle "kumardan pek farksız olan tombala" (9.12.1934) oynatılması yetkisini de elinde tutmaktaydı. Gerçekte, tombalanın bir kumar olduğu şeklindeki eleştiri, daha 1933'te Himaye-i Etfal ve Tayyare Cemiyetlerinin kahvehanelerde örgütlü tombala oynattığı sıralarda *YG*'de de dile getirildi. Yazıya göre, tombala "en iptidai ve en haris kumar"dı, Tayyare ve Himaye-i Etfal Cemiyetlerinin Ramazan ayında

Scanned by CamScanner

ufak bir gelir karşılığı düzenlediği bu etkinliklere son verilmeliydi. Tombala ancak, yazıda belirtildiğine göre, "askeri mahfillerde, spor kulüplerinde" oynanabilirdi; çünkü ancak buralarda "nezih" bir şekilde oynanmaktaydı (*YG*, 21.12.1933).

Tombalanın kahvehanelerde örgütlenilmemesine yönelik talepler, 1934'te yerine getirildi. Himaye-i Etfal ve Tayyare Cemiyetleri İstanbul ve Anadolu'daki kahvehane sahiplerinden gelen, kahvehanelerde tombala oynatılmasına ilişkin istekleri reddetti (*Akşam*, 12.12.1934). 1932 ve 1933 Ramazan aylarında kahvehanelerde organize ettiği tombala partilerinden gelir elde eden bu iki cemiyetin 1934'e gelindiğinde böyle bir karar almamaları ise konunun ekonomik boyutta ele alınamayacağını gösterir.

Benzer bir tersine işleme, 1932 ve 1933'te basına Ramazan ayı dolayısı ile yansıyan canlılığın, 1934'te ani bir kesintiye uğramasında da yaşandı. 1932 ve 1933'de kahvehaneler, eski bir geleneğin devamı olarak sahura kadar açık kalmakta; kahvehanelerde tuluat oynatılmakta[23]; sokakta Ramazan ayı davulları duyulmakta, genç yaşlı kahvede Ramazan süresince tombala ve domino oynamaktaydı. Yönetim ve basının bu konudaki bakışı olumluydu. Bu görüntü, 1932'den itibaren "rejimin sertleşme"ye başladığı şeklindeki görüşün Ramazan ayındaki kahvehaneler örneğinde geçerli olmadığını göstermekteydi. 1932 ve 1933 Ramazanlarında kahvehane mekânı üzerindeki toplumsal denetim anlamındaki gevşeme, 1930-1931 Ramazan ayları ile 1933 sonrası Ramazan aylarında görülmemiş ve 1932-1933 Ramazan aylarındaki canlılık basına diğer yıllara göre daha yoğun yansımıştı.

İlginç olan, bu tarihin aynı zamanda ulusalcı söylemlerin yoğunlaşmaya, Taner Timur'un deyimiyle "rejimin sertleşmeye" başladığı bir tarih olmasıdır. Taner Timur (1968) ve Çetin Yetkin'e göre (1983) kırılma noktası olan 1932, denetimin artması anlamındaydı; çünkü ulusalcı, devletçi, halkçı politikalar altında, sınıfsız, kaynaşmış bir toplum yaratılmasına ve ekonomik buhran altındaki halkın ekonomik problemlerine üst yapıyla çözüm bulma yollarına girişilmeye

---

[23] Bu tarihte Karagöz oynatan kahvehanelerin de varlığı görülmektedir. 30 Ocak 1932 tarihli şu haber, Karagöz oynatan kahvehanelerin de olabileceğini akla getirmektedir: "Karagöz Yüzünden Yangın: Evvelki gece Üsküdar'da Toptaşı'nda imam Bahri Efendi'ye ait dükkânda Karagöz oynatmakla meşgul Reşat ve Refiki Naci efendilerin tavana astıkları lamba patlamış, dükkânın üstündeki iki oda kâmilen ve camcı hanının üç odası kâmilen, iki odası kısmen yanmıştır (*SP*, 30.01.1932).

Scanned by CamScanner

başlanmıştı. Üstelik SCF, 1930 sonlarında kapatıldıktan ve Menemen İsyanı çıktıktan sonra rejimin katılaşması, yoğunluğu gittikçe artan bir süreç olmuştu. Böylece, bir çelişkinin varlığı göze çarpmaktadır: Sertleşen rejim karşısında kahvehane etkinliklerinde yumuşama...

1932 yılında rejimin katılaştığına yönelik genel ifadelerin, 1932 ve 1933 yıllarının Ramazan aylarında kahvehanelerdeki etkinliklerde tersine işlemesi, aslında Cumhuriyet yönetiminin uygulamak üzere yürürlüğe koyduğu dinsel bir reform programıyla ilişkilidir. Bu reform programının rızaya dayalı bir şekilde yürütülebilmesi için "Ramazan ayı" ve "Ramazan ayında kahvehanedeki iletişimsel etkinlikler" bir araç olarak kullanılmıştır.

Uygulanmak istenilen reform programı, İslamiyet'in "ulusallaştırılmasına" yöneliktir. 1932'deki Ramazan ayında (10 Ocak-9 Şubat) İslamiyet'in "ulusallaştırılmasına" yönelik yürürlüğe konulan programa göre, bu ayın ilk günlerinde bilhassa Ankara'dan İstanbul'a gelen Mustafa Kemal, imamları ve hafızları toplayarak, onlardan Kuran'ın ve duaların Türkçe okunmasını sağlamalarını istemiştir. 22 Ocak'ta ise Kuran ilk kez İstanbul'daki bir camide, Yerebatan Camii'nde Türkçe okunmuştur (Sadıq, 1997:131-132; Georgeon, 2002:55). Ramazan ayının yirmi altıncı günü, 3 Şubat 1932 Kadir Gecesi'nde ise Ayasofya Camisi hafızının okuduğu Türkçe Kuran, hoparlörler aracılığıyla dışarıdaki kalabalığa, radyo ile tüm ülkeye yayılmıştır (Shaw and Shaw, 1985:386). Kahvehanelerdeki müdavimlerin radyo yayınına ilgi gösterdiklerine ilişkin betimlemeler basına yansıtılmaktan geri kalınmamıştır.[24] Oysa bu tarihlerde Suriye, Mısır ve Tunus uleması radyodan yapılan Kuran yayınlarının kahvehanelerde dinlenilmesine önlemler getirilmesini istemekteydi. Suriye İçişleri Bakanlığı Şamlı ulemanın isteğine uygun olarak kahvehanelerde radyodan Kuran dinlenilmesini yasakladı. Tunus'ta 1934'te Kuran yayınlarının kahvehane ve diğer eğlence yerlerinde dinlenilmesini önlemek amacıyla fetva çıkarıldı (Koloğlu, 2002: 296). Türkiye ise, tersine, Türkçeleştirilen Kuran'ın radyolardan yayınını, kahvehanelerden halk tarafından dinlenilmesini ve bu refor-

[24] Örneğin, "Türkçe Kur'an Etrafındaki Alaka" başlıklı bir haberde Bursa'da kahvehanelerde bulunanların radyo yayını sırasında "saatlerce sigara bile içmedikleri", müdavimlerin okunan Kur'an ve özellikle "Türkçe tekbir"e "takdir ettikleri" yazılıdır (*Akşam*, 7.2.1932).

Scanned by CamScanner

mun yürürlüğü sokulduğu Ramazan ayında kahvehanelerdeki etkinliklerin canlı bir şekilde geçmesi için bir teşvik politikası uyguladı.

Bu politika ezanın Türkçeleştirilmesinde de sürdü. İlk kez 30 Ocak 1932 tarihinde İstanbul'daki Fatih Camii'nden yankılanan Türkçe ezan (*Cumhuriyet*, 31.1.1932) 1933 Ramazan ayında Türkiye'nin diğer yerlerine yayıldı. Bu reformun Türkiye'nin diğer yerleşim birimlerinde uygulamaya konulacağı Ramazan ayından önce basında yer almış, çeşitli illerde ve ilçelerde gerekli hazırlıkların yapıldığı basına ufak haberler halinde yansıtılmıştı. Türkçe ezanın Ramazan ayında camilerde okunması için hazırlıklara başlanıldığına ilişkin basına yansıyan ilk haber 23 Kasım 1932 yılına aitti (*Akşam*, *SP*, *Vakit*, *Cumhuriyet*). Bütün bu verilerin ışığında Georgeon'un yorumu Mustafa Kemal'in, dinsel alandaki yenilikleri, genellikle "teşvik, propaganda, aşılamaya dayalı bir siyaset yürüterek" kabul ettirmeyi yeğlediği yönünde olacaktır. Bu siyasetin temel düzeneği ise Türkiye'nin laikleşmesinden birkaç yıl sonra Ramazan ayının dinsel ağını harekete geçirmek olmuştur. Kuşkusuz Ramazan ayının böylesine bir iletişimsel öneme sahibi olduğu, yöneticiler tarafından bilinmekteydi (2002:55). Ramazan ayı boyunca daha çok insan arasında daha fazla bilgi ve fikir dolaşmaktaydı. Dolayısıyla oruç ayı, basının ortaya çıkmasından önce kamuoyunu yönlendirmenin, kitleleri harekete geçirmenin mümkün olduğu kilit zamanı temsil ediyordu; ama modern iletişim yöntemlerinin (özellikle 1860'lı yıllardan itibaren kamusal basının) ortaya çıkmasından sonra da uzun süre bu rolünü koruduğu görülüyor. Sorun dinsel ağın üzerinde ve belki de bu ayda etkin hale gelen öteki ağlar üzerinde kimin etkili olduğudur; bir yandan da Ramazan sırasında iktidarın hangi "kozları ortaya sürdüğüdür". 1830'lu yıllardan itibaren Ramazan ayı ağlarının kimi zaman "reformcu partiler" tarafından mesaj vermek amacıyla, bazen değişmeye kapalı bir topluluğa "modernizmi aşılamak" için; kimi zaman da dini hassasiyeti artırıp reformlara karşı koyarak kamuoyunu "İslamcı" bir yöne çevirmek için muhafazakârlar ve din adamları tarafından kullanıldığı görülür. Ramazan ayı, onlar açısından, Batılılaşmaya karşı direnci örgütlemek ve modernizme karşı insanları harekete geçirmek için oldukça elverişli bir dönemdir(54).

Sultan II. Mahmud Avrupa tarzı kıyafetlerin kullanılması uygulamasını kamuoyunun görüşünü daha iyi "test edebilmek" için

Scanned by CamScanner

Ramazan ayında yaptı. 1908 darbesiyle iktidara gelen Jön Türklere karşı muhaliflerin İstanbul'un bazı mahallelerinde tepkisel nitelikli gösterileri, bazı camilerde verilen Ramazan vaazlarıyla sokaklara taştı. Jön Türklerse kendi paylarına, henüz çok yeni olan iktidarlarını sağlamlaştırmak için "mesaj" vermek üzere medrese öğrencilerini ve ulemadan devrim yanlısı kişileri kullandı. Böylece Ramazan ayının tam anlamıyla "siyasallaştırılmasına" tanık oldu. Jöntürk yanlıları ve karşıtları düşüncelerini yaymak, kamuoyunu kendi davaları yönünde seferber etmek için bu aydaki iletişim ağlarını kullanmaya çalıştılar (Georgeon, 2002:54).

Yeni Türk Devleti'nin bağımsızlığı sağlandıktan ve Cumhuriyet rejimi kurulduktan sonra 1924'ten itibaren Diyanet İşleri ve Vakıflar İdaresi kurularak din hiyerarşisine devlet otoritesi dayatılmıştır. Diyanet İşleri ve Vakıflar İdaresi kurumları, yönetimin "din adamlarının" üzerinde eksiksiz bir denetim kurmasını sağlamıştır. Sonraki yıllarda hukuk alanında (medeni kanun, vb.), toplumsal (fesin yasaklanması) ve kültürel alanda (1928'de alfabenin değişmesi) bir dizi üstyapı devrimi gerçekleştirdikten sonra Mustafa Kemal otuzlu yılların başında İslamiyeti "Türkleştirmeye" yönelik bir reform evresi başlatmıştır. Kuran'ın Türkçeye çevrilmesi ve kutsal metinlerle ezanın artık Arapça yerine Türkçe okutulması söz konusu olmuştur. 1932'de Türkçesi, Dil Kurumu tarafından hazırlanıp Diyanet İşleri Başkanlığınca yayınlanan ezan, 1933 başlarından çıkarılan bir emirle, Arapça ezan yerine konmuştur (Lewis, 1993:411). Dolayısıyla, Osmanlı'dan itibaren Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin, özellikle dinsel reformların büyük oranda Ramazan ayına rastlatılması, 1932 yılının Ramazan ayında kahvehanelere ve kahvehanelerdeki etkinliklere yönelik bakışın değişmesinde bu tarihsel geleneğin rolünü gösterir. Daha açık söylemek gerekirse, kahvehanelerde tuluatın canlılığı, sahura kadar kahvehanelerin açık olması, sokakta davul, sahura kadar kahvehaneyi kullananlar üzerinde baskıda bulunmama gibi uygulamalar, 1932 ve 1933 Ramazan aylarında uygulamaya konulması düşünülen Türkçe Kuran, dua ve ezan okunmasına ilişkin reformların karşılığı olarak kamuoyunun desteğini sağlamaya yönelik devreye sokulmuştur. Bu ayda toplumsal iletişimin bir tür sinir merkezleri olarak işlev gören kahvehaneler, kamuoyu desteğinin alınmasında önemli mekânlar olarak düşünülmüştür. Böylece, 1932'den itibaren sertleştiği belirtilen rejimin, niçin *bu noktada* yumuşadığı anlaşılabilir.

Scanned by CamScanner